

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2010-2011

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η Παιδαγωγός Πολυτίμη Κουσκούρη

Μπούμπουρα Μαρία

ΜΑΘΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Διδάσκουσα: Κατερίνα Δαλακούρα

Ρέθυμνο 2011

~ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ~

Εισαγωγή	1
1. Παιδαγωγικό & Φιλοσοφικό Κλίμα της Εποχής	3
1.1 Απόψεις των Ευρωπαίων φιλοσόφων - παιδαγωγών για την εκπαίδευση	3
1.2 Απόψεις των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για την εκπαίδευση	10
1.3 Εκπαίδευση Γυναικών (1820-1855)	14
1.3.1 Η εκπαίδευση των γυναικών στα χρόνια της Επανάστασης	14
1.3.2 Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια	17
1.3.3 Η εκπαίδευση την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα	18
1.3.4 Η γυναικεία εκπαίδευση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος μέχρι το 1855	21
1.3.4.1 Τα πρώτα σχολεία Θηλέων 1825-1834	21
1.3.4.2 Περίοδος 1834-1855 : Πρωτοβάθμια - Μέση Εκπαίδευση & Εκπαίδευση των διδασκαλισσών	25
1.4 Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία & η συμβολή του Ι. Κοκκώνη	26
2. Έρευνα	31
2.1 Σκοπός , Ερωτήματα, Περιορισμοί & Δεδομένα της Έρευνας	31
2.2 Παρουσίαση & Ανάλυση των Δεδομένων	32
2.2.1 Πτυχές Ιδιωτικού Βίου	32
2.2.1.1 Η Ζωή και το έργο της Πολυτίμης Κουσκούρη	32
2.2.1.2 Η παιδεία της Πολυτίμης Κουσκούρη	36
2.2.1.3 Συναναστροφές της Κουσκούρη	38
2.2.2 Το έργο της Πολυτίμης Κουσκούρη	38
2.2.2.1 Μητέρα: σημείο αναφοράς στην ανατροφή των κοριτσιών	38
2.2.2.2 Η αγωγή στην οικογένεια	40
2.2.2.3 Παιδαγωγικές Αρχές	41
2.2.2.3.1 Αντιμετώπιση του παιδιού: Ποινές – Αμοιβές	41
2.2.2.3.2 Εκπλήρωση Επιθυμιών	42

2.2.2.4 Αγωγή Κοριτσιών	42
2.2.2.5 Το Σχολείο	43
2.2.2.5.1 Η Αλληλοδιδασκτική Μέθοδος	44
2.2.2.5.1.1 Προσφορά Μεθόδου - (τα πλεονεκτήματα)	48
2.2.2.5.1.2 Διδακτικές Αρχές	49
2.2.2.5.1.3 Μαθήματα	50
2.2.2.5.1.4 Σχολεία Θηλέων	51
3. Συμπεράσματα	54
Επίλογος	58
Βιβλιογραφία	59

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία είναι μία συγγραφική προσπάθεια προσέγγισης της παιδαγωγικής ταυτότητας της Πολυτίμης Κουσκούρη, διδασκάλισσας του 19^{ου} αιώνα, μέσα από το συγγραφικό της έργο.

Πρόσφορη για τη βαθύτερη κατανόηση του έργου της παιδαγωγού θεωρήθηκε, η παράλληλη μελέτη γύρω από την εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1855, στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος καθώς και των απόψεων των εκπροσώπων του Ευρωπαϊκού - Ελληνικού Διαφωτισμού και του Νεοανθρωπισμού για το εν λόγω θέμα. Όλα τα παραπάνω διερευνώνται στο πρώτο κεφάλαιο και λειτουργούν υποβοηθητικά στις ερμηνείες και στα συμπεράσματα της έρευνας, καθώς έχουμε να κάνουμε με μία περίοδο με ελάχιστες πρωτογενείς πηγές. Με τη διερεύνηση λοιπόν, του ιστορικοπολιτικού και φιλοσοφικού-παιδαγωγικού πλαισίου στο χώρο και το χρόνο δράσης της ερευνώμενης παιδαγωγού, γίνεται δυνατή η ερμηνεία και η ανάλυση των έργων της.

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί το ερευνητικό μέρος, στο οποίο παρουσιάζονται αναλυτικά η ζωή και το έργο της Πολυτίμης Κουσκούρη. Ειδικότερα, αναλύονται όσα από το συγγραφικό της έργο σχετίζονται με εκπαιδευτικά θέματα. Σ’ αυτό το κεφάλαιο ο αναγνώστης μπορεί να πληροφορηθεί τόσο για τις παιδαγωγικές και διδακτικές αρχές της διδασκάλισσας, όσο και για την Αλληλοδιδασκτική Μέθοδο Διδασκαλίας. Η εργασία τελειώνει με τα συμπεράσματα και τον επίλογο στο τρίτο και τελευταίο μέρος.

Η έρευνα διεξήχθη στα πλαίσια του Π.Μ.Σ. «Εκπαιδευτική Θεωρία, Ιστορία και Πολιτική» και ειδικότερα του μαθήματος Ιστορία της Γυναικείας Εκπαίδευσης υπό την καθοδήγηση κ. Δαλακούρα, την οποία ευχαριστώ θερμά για την συνεργασία και την καθοδήγηση καθ’ όλη τη διάρκεια του εξαμήνου. Οφείλω επίσης, να ευχαριστήσω τον κ. Γιάννη Γρυντάκη υπεύθυνο στο περιοδικό Εκπαιδευτικά, τον κ. Αναστάσιο Τσάγκο, Γενικό Γραμματέα της Αργολικής Αρχαικής Βιβλιοθήκης, τα Γ.Α.Κ. – αρχεία Ν. Κορινθίας και την Υπηρεσία Διαδανεισμού της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου για όλο το υλικό που πρόθυμα μου προσέφεραν, βοηθώντας με αυτό τον τρόπο στην ολοκλήρωση της έρευνας!

Μπούμπουρα Μαρία
Ηράκλειο, 22/09/2001

1ο Κεφάλαιο

1. Παιδαγωγικό & Φιλοσοφικό Κλίμα της Εποχής

1.1 Απόψεις των Ευρωπαίων φιλοσόφων - παιδαγωγών για την εκπαίδευση

Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα οριοθετείται μια αρχική φάση αναγνώρισης της ιδιοτυπίας της παιδικής ηλικίας και αφετέρου σηματοδοτείται η διαδικασία παρεμβατικής διαδικασίας των ενηλίκων (Αριές, 1990: 172). Στη μετάβαση προς το 17^ο αιώνα τα νέα κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά δεδομένα σχεδόν σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο δημιουργούν ένα νέο καθεστώς στο οποίο ο πολίτης πρέπει να είναι εφοδιασμένος με χρήσιμες γνώσεις και δεξιότητες, τις οποίες θα αποκτά μέσα από μια συστηματική εκπαίδευση. Τον 18^ο αιώνα έχουμε στροφή προς τον άνθρωπο και την κοινωνία. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται έξω από τη διαμεσολάβηση του θείου και της θρησκείας, μακριά από θεοκρατικές αντιλήψεις. Την εποχή αυτή δεσπόζει η έννοια της ορθολογικής αντίληψης, η οποία σηματοδοτεί την εξέλιξη του ατόμου. Βασικός σκοπός του «παιδαγωγικού αιώνα», όπως ονομάστηκε από τους μελετητές, είναι να διαφωτιστούν όλοι οι άνθρωποι και να χειραφετηθούν πνευματικά. Πώς θα το καταφέρουν όμως αυτό; Μέσα από την αγωγή του ατόμου και την προώθηση της γνώσης. Πράγματι, ο Διαφωτισμός είναι ενθουσιασμένος από τη σκέψη ότι μπορεί με τη διδασκαλία να βελτιώσει όλους τους ανθρώπους. Έτσι, την περίοδο αυτή πέρα από τη παιδαγωγική φιλολογική παραγωγή, κυριαρχεί η τάση για παιδαγωγικοποίηση της επιστήμης και συνολικά της ζωής (Reble, 2005: 211).

Τα νέα δεδομένα ευνοούν την ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης, η οποία προϋποθέτει την παρουσία της παιδικής ηλικίας¹ ως διακριτής κοινωνικής κατηγορίας (Reble, 2005: 156, 158-159), ενώ κατοχυρώνεται ως κύριο χαρακτηριστικό της η ηθική απειρία (Γεωργίου, 2010: 22). Συνεπώς, η πολιτισμικά προσδιορισμένη και ως εκ τούτου μεταβαλλόμενη έννοια της παιδικότητας² επηρεάζεται από τους λόγους φιλοσόφων-παιδαγωγών που καθορίζουν τόσο τους τρόπους όσο και τα μέσα της αγωγής της. Ταυτόχρονα, την αγωγή των κοριτσιών³, με την οποία θα ασχοληθούμε

¹ Σύμφωνα με τον Rousseau «κάθε ηλικία, κάθε στιγμή της ζωής έχει μια πληρότητα που ανταποκρίνεται μόνο σ' αυτήν, ένα βαθμό ωριμότητας που ανήκει μόνο σ' αυτήν» (Reble, 2005: 234).

² «Σε γενικές γραμμές από τον 17ο αιώνα οι αλλαγές που αφορούν την παιδική ηλικία οφείλονται σε δύο κυρίως αντιλήψεις. Η πρώτη εκδηλώνεται στο χώρο της οικογένειας και καθιστά το παιδί αντικείμενο τρυφερότητας και ειδικής φροντίδας από τους γονείς ως αποτέλεσμα του νέου ηθικού κλίματος και της αλλαγής που πραγματοποιείται στα ήθη της εποχής. Η δεύτερη προέρχεται από τους παιδαγωγούς και τους ηθικολόγους του αιώνα, οι οποίοι υπογραμμίζουν την ιδιαιτερότητα της παιδικής φύσης, εστιάζοντας συνάμα στην ηθική υπόσταση των παιδιών» (Γεωργίου, 2010: 20).

³ Είναι ανάγκη να αναφέρουμε ότι όλοι οι διαφωτιστές διέγνωσαν την ανάγκη επιβολής καθολικής γυναικείας εκπαίδευσης, εκφράζοντας διαφορετικές απόψεις ως προς τους στόχους της και όχι ως προς

κυρίως σε τούτη την εργασία, διαμορφώνουν και οι διαφοροποιημένες θέσεις για τη φύση και το ρόλο της γυναίκας, όπως αυτές έχουν ειπωθεί μέσα από το πρίσμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁴ και έχουν μεταλαμπαδευτεί στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος από τους Έλληνες διαφωτιστές.

Ανανέωση στο παιδαγωγικό κλίμα της εποχής έφεραν οι θέσεις του John **Locke** (1632-1704) για τη σημασία της παιδικής ηλικίας στη διαμόρφωση της μετέπειτα ζωής του ανθρώπου. Ο Locke πίστευε ότι ο άνθρωπος πρέπει να εκπαιδευτεί τόσο για να εξυπηρετεί τις ανάγκες του, όσο και για να μπορέσει να αναπτύξει τη λογική, την αρετή⁵ και τη θρησκευτικότητα του. Απώτερος στόχος της εκπαίδευσης του ατόμου είναι η ομαλή ένταξή του στην κοινωνία και βελτίωση στο έπακρο ό,τι η φύση έχει προσφέρει (Ζιώγου –Καραστεργίου, 1996: 123-125, 136, Reble, 2005: 216).

Ο Locke αποδίδει μεγάλη σπουδαιότητα στην εκπαίδευση και τη συνδέει με την κατάλληλη ηλικία, όμως δεν κάνει λόγο για θεσμό της Εκπαίδευσης, αλλά αναφερόμενος στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, εννοεί την κατ’ οίκον εκπαίδευση που μπορεί να λάβει το άτομο (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996).

Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που προτείνει περιλαμβάνει την αγωγή - ανατροφή, τη γενική παιδεία και την επαγγελματική εκπαίδευση. Βασική πηγή γνώσης είναι η εμπειρία (εμπειρικής μάθησης -learning by doing), μέσα από την οποία έχουμε σπουδαιότερα αποτελέσματα σε σχέση με τη διδασκαλία (Ζιώγου – Καραστεργίου, 1996: 135-136, Reble, 2005: 218).

Ο σεβασμός προς το παιδί είναι διάχυτος στο παιδαγωγικό έργο του Locke, καθώς αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας και κατανοείται το στοιχείο της περιέργειας – διερευνητικότητας. Ως εκ τούτου θεωρεί

το περιεχόμενό της. Οι πιο συντηρητικοί έθεταν ως στόχο της γυναικείας εκπαίδευσης, τη διαμόρφωση πεπαιδευμένων μητέρων που θα μεταδώσουν τις πολιτισμικές αξίες στην επόμενη γενιά, εφόσον ο ρόλος της γυναίκας περιοριζόταν στην οικογένεια και στην ενασχόληση με τα παιδιά και τον σύζυγο. Οι πιο προοδευτικοί στόχευαν στο να δημιουργήσουν γυναίκες που θα σταδιοδρομήσουν κοινωνικά και πολιτικά μέσω της συμμετοχής τους στα πολιτιστικά δρώμενα της κοινωνίας που ζούσαν και την συμμετοχή τους στη «δημόσια σφαίρα»³ (Ντενίση, 1999: 31).

⁴ Το κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού συμπίπτει με την ριζική αμφισβήτηση των καθιερωμένων αυθεντιών και τον προβληματισμό γύρω από τη φύση, τη γνώση και τα όρια της, την πίστη στην ανθρώπινη γνωστική δυνατότητα, την επίκληση του ορθού λόγου και την απολύτρωση των πνευμάτων και των λαών από θρησκευτικές και άλλες κοινωνικές προκαταλήψεις. Η περίοδος του Ευρωπαϊκού πνεύματος μέσα από τις πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις, την πρόοδο των φυσικών επιστημών, την αφύπνιση και την καλλιέργεια των διανοητικών ικανοτήτων, κορυφώθηκε με τη Γαλλική Επανάσταση (1789) εκφράζοντας την οριστική χειραφέτησή του από τα δεσμά της Μεσαιωνικής σκέψης (Βρανούσης, 1975: 436).

⁵ Βάση της αρετής στον Locke είναι η αληθινή γνώση του θεού, η αγάπη και ο σεβασμός στο κυρίαρχο Όν (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996:126).

ότι βασική παιδαγωγική αρχή είναι η καλλιέργεια της χαράς και του παιχνιδιού στη διαδικασία της μάθησης, ενώ αποδοκιμάζει την απομνημόνευση και το φόρτο εργασίας (Ζιώγου –Καραστεργίου, 1996: 129, 138, Reble, 2005: 220).

Επιπρόσθετα, προτείνει ακόμη την ανταπόκριση της προσφερόμενης ύλης στις αντιληπτικές ικανότητες των παιδιών και στρέφεται με πάθος ενάντια στη χρήση της Βίβλου για την εκμάθηση της ανάγνωσης αντιπροτείνοντας ως καταλληλότερη αναγνωστική ύλη τους μύθους και τα λαϊκά βιβλία (Reble, 2005: 220-221).

Για να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι ο δάσκαλος πρέπει να είναι οπλισμένος με πολλές δεξιότητες και χαρακτηριστικά, όπως να είναι μεταδοτικός, διευκολυντικός, να δείχνει ενδιαφέρον, να λειτουργεί ως πατέρας και τέλος να αποτελεί γνωστικό και ηθικό παράδειγμα για το μαθητή (Ζιώγου –Καραστεργίου, 1996: 139-140, Reble, 2005: 219).

Εξίσου με τις παιδαγωγικές αρχές, αξιόλογη θέση στο έργο του Locke, έχουν οι έννοιες της πειθαρχίας και της τιμωρίας. Παρατηρείται λοιπόν, ότι δεν επιτρέπονται οι σωματικές τιμωρίες και η σκληρότητα, διότι ενισχύουν τις κακόηθες πράξεις, αντιθέτως οι αμοιβές και οι ποινές πρέπει να έχουν το χαρακτήρα δραστηριοποίησης του μυαλού και να περιβάλλονται από αγάπη για το παιδί (Ζιώγου – Καραστεργίου, 1996: 127-128).

Όσον αφορά την εκπαίδευση των κοριτσιών ισχύουν οι ίδιες αρχές με μικρές διαφοροποιήσεις, που έχουν να κάνουν με τη διαφορετική φύση του γυναικείου φύλου. Οι παιδαγωγικές συμβουλές του Locke σχετίζονται με τη μέριμνα για τη φυσική υγεία (αποφυγή έκθεσης στον ήλιο και στο δυνατό αέρα) και την άσκηση (χορός - σωστή κίνηση). Τα κορίτσια εκπαιδεύονται έτσι ώστε ούτε να είναι υπερβολικά ντροπαλά ούτε να εκφράζονται με υπέρτατη αυτοπεποίθηση (Ζιώγου – Καραστεργίου, 1996: 138-139).

Επηρεασμένος από τις παιδαγωγικές αντιλήψεις των Montaigne και Locke, ο **Rousseau** (1712-1778), ο κυρίαρχος εκφραστής και υπερασπιστής της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας του ατόμου, συγκεκριμενοποιεί τις παιδαγωγικές του αρχές, κατασκευάζοντας ένα σύστημα αγωγής, που προωθεί την ευτυχία⁶ και την αρετή του ατόμου (Reble, 2005: 228-229).

---

⁶ Πέρα από το έργο του Rousseau, η έννοια της ευτυχίας του ατόμου συναντάται προηγουμένως στον Helvetius, ο οποίος πίστευε ότι πρέπει να γνωρίζουμε τι κάνει ευτυχισμένο το άτομο και να το επιδιώκουμε μέσω της εκπαίδευσης (Gilead, 2005: 433, 435).

Στο έργο του Rousseau αγιοποιείται το συναίσθημα (φτάνει στο ρομαντισμό), αλλά αντικρούεται ο πολιτισμός ως κάτι καταστροφικό για τον άνθρωπο, εφόσον τον απομακρύνει από τη φύση. Η έννοια της φύσης κυριαρχεί *«τα πάντα είναι καλά όπως προέρχονται από τα χέρια του δημιουργού των πραγμάτων, τα πάντα εκφυλίζονται στα χέρια του ανθρώπου...»*. Η φύση είναι το μέρος που πληροί όλες τις προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί το άτομο (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 146, Reble, 2005: 229, 231).

Το έργο του Αιμίλιος ή Περί Αγωγής (1762) είναι μια πραγματεία πάνω στην ανατροφή του σύγχρονου άνδρα και πολίτη της νεωτερικής εποχής και εκφράζει ένα νέο όραμα για την τοποθέτηση της παιδικής ηλικίας μέσα στην κοινωνία (Γεωργίου, 2010: 25). Σ’ αυτό το βιβλίο προτείνει ένα σύστημα διαπαιδαγώγησης, στο οποίο σκοποί, περιεχόμενο και τα μέσα της εκπαίδευσης να είναι σύμφωνα με τη φύση του παιδιού (Ματσαγγούρας, 1996: 42). Η φύση κατά τον Rousseau τίθεται αντίθετα προς τον πολιτισμό. Θεωρεί ότι κάθε επέμβαση του ώριμου πολιτισμένου ανθρώπου πάνω στην ψυχική ανάπτυξη του νεαρού ανθρώπου θα είναι επιβλαβής. Θεωρεί την αγωγή αναγκαία αλλά θέλει να είναι αρνητική, δηλαδή να παρεμποδίζει τα κωλύματα που θα παρεμβληθούν κατά τη φυσική εξέλιξη του παιδιού (Μωραΐτου, 1936: 177).

Για τον άνδρα ο μεγάλος παιδαγωγός προτείνει τρεις φάσεις εκπαίδευσης: **α)** Από το τρίτο μέχρι το δωδέκατο έτος το παιδί δεν πρέπει να δεχτεί συγκροτημένη διδασκαλία *«Αν μπορούσατε να μην κάνετε τίποτα και να μην αφήσετε να γίνει τίποτα. Αν μπορούσατε να οδηγήσετε το μαθητή υγιή και εύρωστο ως την ηλικία των δώδεκα χρονών, χωρίς να ξέρει να διακρίνει το δεξί από το αριστερό του χέρι...ξεκινώντας από το να μη κάνετε τίποτα, θα έχετε κάνει ένα παιδαγωγικό θαύμα»* (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 148). Ο Αιμίλιος μέχρι 12 χρονών δε θα διαβάσει κανένα βιβλίο. Η αγωγή προέρχεται από τη φύση, ενώ έργο του παιδαγωγού είναι να προφυλάσσει το παιδί από αρνητικές επιρροές. Σ’ αυτό το πρώτο στάδιο τα κορίτσια πρέπει να μάθουν να πειθαρχούν. **β)** Την περίοδο από την ηλικία των δώδεκα μέχρι δεκαπέντε χρονών ξεκινά η πρώτη συστηματική αγωγή ή αλλιώς εκπαίδευση των πραγμάτων. Σε τούτο το στάδιο πρέπει να αξιοποιηθούν οι δυνατότητες του παιδιού. Η γνώση είναι προϊόν παρατήρησης της φύσης και είναι η αγωγή που θα πάρει το άτομο είναι σύμφωνη με τις ιδιαίτερες κλίσεις αυτού. Σ’ αυτή τη φάση το άτομο μαθαίνει να βιοπορίζεται και να επιβιώνει μέσω της εργασίας, άλλωστε αυτό είναι το τίμημα της ύπαρξής του. Η αγωγή ολοκληρώνεται με την εκμάθηση μιας πρακτικής τέχνης. Ο μεγαλύτερος δάσκαλος του παιδιού είναι οι εμπειρίες και τα συναισθήματά του, γι’ αυτό το σκοπό η διδασκαλία πρέπει να ενεργοποιεί την περιέργεια. Ο

παιδαγωγός με τη σειρά του οφείλει απλά να καθοδηγεί, να στέκεται στο φόντο της μαθησιακής διαδικασίας καθιστώντας τη ταυτόχρονα ευχάριστη. γ) Το τελευταίο επίπεδο αφορά την εκπαίδευση των ανθρώπων, κατά την διάρκεια της οποίας απορρίπτεται η κατήχηση, ενώ ικανοποιείται το αίσθημα της περιέργειας των παιδιών μέσα από ξεκάθαρες απαντήσεις. Αυτή η φάση ονομάζεται η εποχή της ωριμότητας ή δεύτερη γέννηση. Είναι η εποχή όπου το άτομο έρχεται σε επαφή με το θείο ενώ παράλληλα αναπτύσσεται συναισθηματικά και ηθικά. Η φαντασία και το συναίσθημα λοιπόν, κυριαρχούν, ωστόσο το δεύτερο αρχίζει να αντιμετωπίζεται με μέτρο. Τέλος, καλλιεργείται η κοινωνική συναναστροφή (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 145, 153-156, Reble, 2005: 235-237).

Για τον Rousseau η αγωγή είναι αυτοσκοπός και πρέπει να υπηρετεί το ίδιο το άτομο. Μέσω των απόψεων του υποστηρίζεται η κατ’ οίκον αγωγή, η οποία αναφέρεται κυρίως στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις (Reble, 2005: 241). Όσον αφορά τις ποινές, προτείνει να αφήνουμε το άτομο να κάνει ό,τι θέλει και αν είναι λάθος θα το συνειδητοποιεί μέσα από την αυτοτιμωρία του (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 151).

Στην κοινωνική σκέψη του Rousseau, η θηλυκή φύση, η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα πάθη της σεξουαλικότητας, πρέπει να μετουσιωθεί και να μπει σε ένα πρόγραμμα οικογενειακής και κοινωνικής πειθαρχίας. Από τις απόψεις του Rousseau αντιλαμβάνεται κανείς, ότι η γυναίκα χρήζει ειδικής μεταχείρισης άρα και ανάλογης εκπαίδευσης, ριζικά διαφορετικής από εκείνη των ανδρών, προκειμένου να καταστεί υπάκουη και ικανή να εκτελέσει το ρόλο της ως αφιερωμένη σύζυγος και μητέρα. Η καλύτερη λοιπόν, κοινωνικοποίηση της γυναίκας, είναι αυτή που εναρμονίζεται μ’ αυτόν το ρόλο (Kitromilides, 1983: 41-42).

Στο πέμπτο βιβλίο του ομώνυμου έργου γίνεται αναφορά στη διαπαιδαγώγηση της γυναίκας, η οποία διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από εκείνη του ανδρός. Η γυναίκα θεωρείται από τον Rousseau προορισμένη μόνο για να είναι αρεστή στον άνδρα και ως προς τα άλλα «γεννημένη για να υπακούει⁷». Επιπλέον, οφείλει να είναι πιστή στο σύζυγό της (ευσεβής σύζυγος), να είναι καλή μητέρα, να συμπεριφέρεται με ταπεινότητα και να εκπέμπει αγνότητα και γλυκύτητα στις κοινωνικές της συναναστροφές (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 158-159, Reble, 2005: 240).

---

⁷ «Εφόσον δεν είναι σε θέση να κρίνουν οι ίδιες, οφείλουν να δέχονται την απόφαση των πατεράδων και των συζύγων καθώς και της Εκκλησίας» (Rousseau, 2002).

Οι γυναίκες είναι προορισμένες για τον οίκο και οι κύριες ασχολίες τους πρέπει να είναι το ράψιμο, το πλέξιμο και το κέντημα. Αυτές οι τέχνες θεωρούνται μάλλον σπουδαιότερες από την εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 159, Reble, 2005: 240).

Κλείνοντας τις απόψεις του Rousseau για τη γυναικεία αγωγή, υπάρχει ξεκάθαρα η κατεύθυνση ότι η γυναίκα εκ φύσεως αδυνατεί να κατανοήσει αφηρημένες και θεωρητικές σκέψεις, κατανοεί μονάχα ό,τι σχετίζεται με πρακτικά θέματα, ενώ αδυνατεί να προκόψει στις θετικές επιστήμες (περιορισμένες νοητικές δυνατότητες) (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1996: 160).

Οι ιδέες του Rousseau θα λέγαμε ξεπέρασαν το Διαφωτισμό, άσκησαν εξαιρετική επίδραση στο διανοητικό πεδίο της Ευρώπης και ειδικότερα στη Γερμανία, όπου προώθησαν τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, που γύρω στα 1770 επιχειρήθηκαν από το κίνημα των φιланθρωπιστών⁸ (Reble, 2005: 242-243).

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι την εποχή του Διαφωτισμού, το άτομο αντιμετωπίζεται κυρίως ως πολίτης, ο οποίος οφείλει να είναι πρακτικός και χρήσιμος για την κοινωνία. Σύμφωνα λοιπόν, με το πνεύμα της εποχής, το άτομο πρέπει να εκπαιδευτεί. Γι’ αυτό το σκοπό το κράτος αναλαμβάνει να οργανώσει το εκπαιδευτικό σύστημα (πρωτοβάθμια εκπαίδευση) με βάση τις παιδαγωγικές-διδασκτικές αρχές του διαφωτιστικού παιδαγωγικού ιδεώδους. Το ρεύμα του Διαφωτισμού επηρεάζει τον Ελλαδικό χώρο μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τουλάχιστον δηλαδή μέχρι το 1850.

Το επόμενο μεγάλο ρεύμα που επηρεάζει διαφορετικά την αγωγή του ανθρώπου είναι ο Νεοανθρωπισμός. Αναφέρουμε τη λέξη διαφορετικά, διότι η νεοανθρωπιστική κίνηση σχετίζεται περισσότερο με την ανάπτυξη του ατόμου ως ύψιστη αξία, ως αυταξία. Στο Νεοανθρωπισμό, ο άνθρωπος πρέπει να ολοκληρωθεί ως άτομο κοινωνικά και όχι πολιτικά όπως συνέβαινε στο Διαφωτισμό. Η φιλοσοφία του Νεοανθρωπισμού επηρεάζει όλους τους παιδαγωγούς και διαμορφώνει στην Ευρώπη τη Μέση και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Τα κύρια στοιχεία του συγκεκριμένου ρεύματος (δεν αποτελεί ομοιογενές ρεύμα, διαφοροποιείται ανάλογα

---

⁸ Οι Φιλανθρωπιστές πρότειναν μια αγωγή σύμφωνα με τις απαγορεύσεις της λογικής και της φύσης. Απέδιδαν την ίδια βαρύτητα στη μόρφωση της διανοητικής σφαίρας, όπως και στη φυσικότητα και απλότητα όλων των συνθηκών της ζωής. Επεδίωκαν ακόμη να καταστήσουν τον άνθρωπο ικανό, πρακτικό, επιμελή και φωτισμένο πολίτη. Ως εκ τούτου πρόκριναν κατά τη διδακτική διαδικασία τα πραγματογνωστικά μαθήματα (Reble, 2005: 242-243).

με τα έτη) σχετίζονται με τη διαμόρφωση του ανθρώπου και την ολόπλευρη αρμονική μόρφωσή του. Ο Νεοανθρωπισμός κυριαρχεί όλο το 19^ο αιώνα, έχει ως πρότυπο την ελληνική αρχαιότητα και οι κύριοι εκφραστές του είναι οι Humbolt⁹, Hegel, Schleiermacher και Herbart. Μάλιστα, οι ιδέες του Humbolt για ανανέωση της Μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης συνδέονται στενά με τις απόψεις του Pestalozzi (Reble, 2005: 296-297), με τις οποίες θα ασχοληθούμε εκτενέστερα σ’ αυτή την ενότητα.

Μέσα σε κλίμα αγάπης και εμπιστοσύνης πρέπει να γίνεται η διαπαιδαγώγηση των παιδιών σύμφωνα με τον οπαδό της λαϊκής μόρφωσης Johann Heinrich **Pestalozzi** (1746-1827) (Μαντζάνας, 1993: 85, Reble, 2005: 334).

Σκοπός της αγωγής του ανθρώπου σύμφωνα με τον Pestalozzi είναι η καλλιέργεια της διανοητικής (εκπαίδευση του κεφαλιού), φυσικής (εκπαίδευση του χεριού) και ηθικής (εκπαίδευση της καρδιάς) μόρφωσης (Reble, 2005: 347), γι’ αυτό το λόγο υπογραμμίζει την αναγκαιότητα για καθολική μόρφωση, για μόρφωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Απώτερος στόχος της ευρείας διαπαιδαγώγησης είναι η αναμόρφωση της κοινωνίας, η διατήρηση του κράτους και η παγίωση της ισότητας και της ελευθερίας (Μαντζάνας, 1993: 86-87, Σταματάκη, 1988: 30-32).

Η πρώτη ανυπέρβλητη παιδαγωγός είναι η μητέρα και η ίδια η οικογένεια του παιδιού. Τη μητέρα θεωρούσε ο Pestalozzi ως μόνη ενδεδειγμένη ν’ αποκαλύψει και να καλλιεργήσει στην ψυχή του παιδιού τις ηθικές και θρησκευτικές αξίες. Σε ό,τι αφορά το οικογενειακό περιβάλλον, σ’ αυτό το παιδί φυσικά και αβίαστα διαπαιδαγωγείται, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο έργο του *«θα παραμείνεις πάντα, συ πατρικό σπιτάκι, η βάση της αγωγής της ανθρωπότητας, ο πιο κατάλληλος, για την αγωγή, τόπος»* (Μαντζάνας, 1993: 93, 95, Σταματάκη, 1988: 26-27).

Δεύτερος σημαντικός παράγοντας διαπαιδαγώγησης του ατόμου είναι το σχολείο, το παρασκευαστήριο της ζωής. Στο σχολείο ο δάσκαλος πρέπει να περιβάλλει το παιδί με αγάπη και σεβασμό. Στο έργο του ‘Λεονάρδος και Γερτρούδη’ (*«Lienhard und Gertrund»*, 1787) παρουσιάζεται η μορφή του δασκάλου απλή, μετριόφρων, συνεπής και ταπεινή. Ο δάσκαλος πρέπει να προκαλεί το ενδιαφέρον των μαθητών, να παρουσιάζει την ύλη σταδιακά για την εμπέδωση της, να προσαρμόζει τη διδασκαλία στις ανάγκες των μαθητών (εξατομίκευση) και να

---

⁹ Ο Wilhelm von Humbolt (1767-1835) ήταν βαθιά πεπεισμένος ότι «τίποτε στον κόσμο δεν είναι τόσο σπουδαίο, όσο η ύψιστη δύναμη και η πολύπλευρη μόρφωση της ατομικότητας και ότι κατά συνέπεια πρώτος νόμος της αληθινής ηθικής είναι: διαμόρφωσε τον εαυτό σου...επηρέασε και άλλους μ’ αυτό που εσύ είσαι» (Reble, 2005: 292-293).

προσπαθεί να υπάρχει οργανική σχέση στα περιεχόμενα της μάθησης (παιδαγωγικό πάθος). Εννοείται ότι η δημιουργία καλού παιδαγωγικού κλίματος είναι μέσα στις αρμοδιότητες του, όπως και ο πειραματισμός με νέες μεθόδους ή μέσα, ακόμα τον προτρέπει να διδάσκει εκτός τάξης, φέρνοντας τους μαθητές κοντά στη φύση (Μαντζάνας, 1993: 90,-91, 96, 102-105, Σταματάκη, 1988: 29-30, 33).

Όσον αφορά την διδασκαλία, αυτή δεν πρέπει να είναι θεωρητική και αφηρημένη κατά τον Γερμανό Παιδαγωγό, αντίθετα πρέπει να είναι απλή και κατανοητή με επίκεντρο πάντα το παιδί. Βασική παιδαγωγική του αρχή είναι η ανάπτυξη της αυτενέργειας και της πρωτοβουλίας στο παιδί, διότι έτσι αποκτά δυνατότητες και δεξιότητες. Κάθε διδασκαλία πρέπει να στηρίζεται στην καλλιέργεια τριών ικανοτήτων, της αρίθμησης, της παρατήρησης και της έκφρασης. Βασική παιδαγωγική αρχή είναι και εκείνη της εποπτείας, το θεμέλιο κάθε γνώσης όπως αναφέρει. Σε ό,τι αφορά τις ποινές ο Pestalozzi είναι κάθετα αρνητικός (Μαντζάνας, 1993: 102-103, 109).

Κλείνοντας, τις θέσεις του Pestalozzi για την αγωγή του παιδιού, αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι το στοιχείο της αγάπης, που είναι διάχυτο σε όλο του το έργο. Η αγάπη λοιπόν, ως απαραίτητο στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης και ως κεφαλαιώδες θέμα του πεσταλότσειου παιδαγωγικού έργου, ήταν ταυτόχρονα και ο βαθύτερος σκοπός της αγωγής του (Μαντζάνας, 1993: 118).

1.2 Απόψεις των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για την εκπαίδευση

Είναι φυσικό, η ελληνική σκέψη αναφορικά με τη φύση και το ρόλο της γυναίκας να επηρεάζεται αφενός από το κλίμα που διαμορφώνεται στον ευρωπαϊκό χώρο και αφετέρου να καθορίζεται το νεοελληνικό παιδαγωγικό ιδεώδες της, χρωματισμένο από τα αιτήματα και τις ιδιαιτερότητες (εθνισμός, κλασικισμός) του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες και τις εθνικές ανάγκες των ελληνικών κοινοτήτων (Δαλακούρα, 2004: 225).

Ριζοσπαστικές θέσεις για την ίση συμμετοχή των γυναικών στο σχολείο, στο πλαίσιο ενός συστήματος υποχρεωτικής δημόσιας εκπαίδευσης, ικανού να προετοιμάσει την εθνική υπεράσπιση, εκφράζει ο Ρήγας Φεραίος. Ο Ρήγας όντας μπροστά από την εποχή του, συνειδητοποιεί τις απαράδεκτες συνθήκες της

γυναικείας κατάστασης, η οποία μαστίζεται από άγνοια και δεισιδαιμονία και ζητά επίμονα την αποκατάσταση της (Kitromilides, 1983: 44-45).

Για συγκροτημένο εκπαιδευτικό σύστημα με στόχο την παιδεία όλου του λαού κάνει λόγο ο **Κωνσταντίνος Κούμας** (1777-1836) στο έργο του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* του 1820. Ο λόγος του περί καθολικής λαϊκής εκπαίδευσης είναι επίδραση του πολιτικού λόγου της Ευρώπης, σύμφωνα με τον οποίο το κράτος έχει υποχρέωση να φτιάξει δημόσια δωρεάν παιδεία.

Φανερά επηρεασμένος από τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού ο Κούμας θέτει ως κύριο σκοπό της εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών, να καταστούν χρήσιμα-ωφέλιμα άτομα στην κοινωνία, να γίνουν ενάρετοι άνθρωποι και ευσεβείς χριστιανοί (Κούμας, 1820: 368).

Για το λόγιο δάσκαλο, ο άνθρωπος φέρει δυνάμει διαθέσεις, ιδιότητες και ικανότητες που με την επίδραση του περιβάλλοντος και της αγωγής, διαμορφώνονται θετικά ή αρνητικά. Η αγωγή περιλαμβάνει δύο μέρη: τη φυσική ανατροφή και την αγωγή – παιδεία. Επιπλέον, η αγωγή χωρίζεται σε **θεωρητική** και **πρακτική** αγωγή, η μεν πρώτη θέλει να καλλιεργήσει τις νοητικές, τις πρακτικές και τις αισθηματικές δυνάμεις (αισθήσεις, φαντασία, μνήμη, νόηση, λόγος, ανάπτυξη ηθικής και της αίσθησης του ωραίου), η δε δεύτερη αναφέρεται στην καλλιέργεια ικανοτήτων, στην ηθική διαμόρφωση και θρησκευτική αγωγή.

Σύμφωνα με τον Κούμα η Παιδαγωγική Επιστήμη χωρίζεται στη θεωρητική επιστήμη (*Κυρίως Παιδαγωγική*) και στην εφαρμοσμένη (*Διδακτική και Μεθοδική Παιδαγωγική*).

Όσον αφορά τη δομή των σχολείων προτείνεται ανάλογα τη γεωγραφική θέση ο εξής διαχωρισμός: *σχολεία κοινά, επαγγελματικά και εξατάξια γυμνάσια*. Η αναγκαιότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης πρόκειται για σαφή επίδραση από τον Locke.

Στο 8^ο κεφάλαιο του ομώνυμου έργου, ο Κούμας αναφέρεται στην εκπαίδευση των κοριτσιών, η οποία κρίνεται αναγκαία έως την ηλικία της σωματικής και πνευματικής ωριμότητας. Χωρίς να αμφισβητεί τις ηθικές, τις πνευματικές και τις εκπαιδευτικές δυνατότητες των γυναικών, προτεραιότητα δίδεται στη σωματική ανάπτυξη (κάλλος) και στην πρακτική ηθική (αγάπη αρετής, θεοσέβεια, αγάπη του οίκου). Συνεπώς, βασικός σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης τίθεται η προπαρασκευή των γυναικών σε ρόλους συζύγων, οικοδεσποινών και μητέρων. Ο ρόλος αυτός σχετίζεται με την άποψη ότι η γυναίκα διαφέρει πολιτικά από τον άνδρα,

διότι ποτέ δε θα μετέχει στη δημόσια ζωή, εφόσον δεν προορίζεται για τον πολιτικό βίο (Κούμας, 1820: 365-366).

Τα κορίτσια απαιτείται να γνωρίζουν Οικιακή Οικονομία και να ασχολούνται με τα εργόχειρα (πλεκτική, ραπτική, κοπτική, κέντημα και γνέσιμο). Όσον αφορά τα μαθήματα της Ιστορίας και της Γεωγραφίας η ύλη είναι περιορισμένη σε σχέση με εκείνη που μαθαίνουν τα αγόρια (Κούμας, 1820: 366).

Οι βασικές παιδαγωγικές αρχές που συναντούμε στο έργο του Κούμα είναι η εμπειρική μάθηση, η σταδιακή ανάπτυξη του παιδιού και το διαφοροποιημένο ενδιαφέρον για τον κάθε μαθητή, καθώς και οι διαφοροποιημένες προσδοκίες. Ο διδάσκαλος πρέπει να χρησιμοποιεί τόσο τη διαλογική μέθοδο με τις ερωταποκρίσεις για τις χαμηλότερες βαθμίδες όσο και την ακροαματική για τα Πανεπιστήμια. Στο εκπαιδευτικό σύστημα του Κούμα οι ποινές αποτελούν έσχατο μέσο, ενώ η καλλιέργεια της μνήμης, η διέγερση του ενδιαφέροντος των μαθητών και η βαθμιαία αύξηση της δυσκολίας είναι βασικές διδακτικές αρχές (Κούμας, 1820). Τόσο ο Κούμας όσο και ο Μοισιόδακας συνδέονται με το ζωτικό πρόβλημα του γένους και παρουσιάζονται υπέρμαχοι της γυναικείας εκπαίδευσης.

Ο **Μοισιόδακας** συγκεκριμένα στο έργο του *Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή Παιδαγωγεία* του 1779 προφανώς επηρεασμένος από την άποψη του διαφωτιστή Locke, αναφέρει ότι «*το παιδί ομοιάζει με άγραφον αββακίον ή χαρτίον*» (Μοισιόδαξ, 1779: 15). Αυτοί που θα το διαμορφώσουν πρώτοι, οι πρώτοι δηλαδή παιδαγωγοί του παιδιού είναι οι γονείς του, οι οποίοι πρέπει να είναι φιλόστοργοι, σοβαροί και να μαθαίνουν στα παιδιά τους να είναι υπάκουα (Μοισιόδαξ, 1779: 19).

Έπειτα από την οικογένεια βασικός φορέας διαπαιδαγώγησης είναι ο δάσκαλος, ο οποίος οφείλει να είναι καινοτόμος («*Πρέπει να αλλάξωσιν ύφος παραδόσεως, και ότι πρέπει να αφήσωσι την τετριμμένην οδόν*») και νεωτεριστής. Γλαφυρό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι δεν αποδέχεται την αποστήθιση, κάτι που ήταν σύνηθες την εποχή εκείνη στα σχολεία (Μοισιόδαξ, 1999: 94-95). Ο Μοισιόδακας αξιολογεί θετικά το δάσκαλο σύμφωνα με τις διδακτικές του ικανότητες. Επίσης, θέλει το δάσκαλο να λειτουργεί σαν επιστήμονας, να είναι υπεύθυνος και να μεριμνά για την ηθική και θρησκευτική αγωγή των παιδιών.

Κατά τη διδασκαλία οι μαθητές/τριες πρέπει να οδηγούνται από τα εύκολα στα δύσκολα (κλιμακούμενη δυσκολία), να δίνουν έμφαση στα σημαντικά, ώστε να μην επιφορτίζονται με περιττές γνώσεις και να δαπανούν χρόνο χωρίς τα

επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Τέλος, η κατανόηση θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την επόμενη γνώση (Μοισιόδαξ, 1999: 96-97,118).

Κανένας άλλος όμως, δεν εξέφρασε ακριβέστερα την προσδοκία του διαφωτισμού για την παιδεία, όπως ο Αδαμάντιος **Κοραΐς**, ο οποίος ως κύριος συνήγορος της πολιτιστικής μεταρρύθμισης και της ηθικής αναδημιουργίας της ελληνικής ζωής, υποστήριζε ότι η διάδοση της εκπαίδευσης ήταν ιδιαίτερα επιθυμητή για την επίτευξη των σκοπών της Νεοελληνικής Αναγέννησης. Ο Κοραΐς, ο κατεξοχήν εισηγητής και κύριος εκφραστής του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, επεδίωκε, μέσω των συγγραμμάτων του και των επιστολών του, να πραγματοποιήσει μια συντονισμένη πολιτική «μετακενώματος», των ριζοσπαστικών ιδεών και των συναφών θεσμών των πολιτισμένων Εθνών της Ευρώπης στην Ελλάδα (Νούτσος, 2005: 375, Φασουλάκης, 1999: 23).

Αντιλαμβάνεται την παιδεία “*Δράξασθε Παιδείας*” υπό την καθαρώς φιλελεύθερη οπτική γωνία, ως εξοπλισμό του ατόμου στην αντιπαράθεση του με την εξουσία, όχι ως κρατική μέθοδος χειραγωγήσεως του ατόμου. Συνιστά με θέρμη την πρωτοπόρα, στα χρόνια του, αλληλοδιδασκτική μέθοδο (Δραγούμης, 1992: 415) ‘*Φροντίστε λοιπόν, χωρίς αναβολή, να κάμετε κοινήν σ’ όλο το νησί την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, έτσι ώστε σε λίγο χρονικό διάστημα να μην μείνει πια κανένας, ούτε στις πόλεις ούτε στα χωριά κάτοικος, στερημένος από την επιστήμη να διαβάσει, να γράφει και ν’ αριθμεί...*’ (Κοραΐς) (Σταματάκη, 1988: 45).

Κατά τον Κοραΐ η οικογένεια είναι υπεύθυνη για τη σωστή ανατροφή των παιδιών, γι’ αυτό το λόγο τονίζει ιδιαίτερα την ηθική σημασία του γάμου, ως προϋπόθεση για τη δημιουργία της πρώτης. Μέσα στο θεσμό του γάμου μπορεί να υλοποιηθεί η ορθή διαπαιδαγώγηση των τέκνων, δηλαδή η διάπλαση των ηθών σύμφωνα με το λόγο παιδαγωγό.

Σκοπός της αγωγής είναι το παιδί να δαμάσει τα πάθη, ώστε να υπολογίζει στον ίδιο βαθμό το δικό του συμφέρον και της πατρίδας του. Επιπλέον, μέσα από την αγωγή οι μαθητευόμενοι πρέπει να γυμνάσουν τη σκέψη τους στην αλήθεια και στη δικαιοσύνη. Γενικότερα, όλη η αγωγή πρέπει να αποβλέπει στη δημιουργία καλών έξεων με απώτερο στόχο τη δημιουργία ηθικών χαρακτήρων. Ο Κοραΐς σαν άλλος Πεσταλότσι, στηρίζει την ηθική μόρφωση πάνω στο θεμέλιο της χριστιανικής πίστης.

Υπέρμαχος μιας εκπαίδευσης που θα παιδαγωγεί όλους τους ανθρώπους (λαϊκή εκπαίδευση) σωματικά, ηθικά, κοινωνικά και πνευματικά, παρουσιάζεται ο Κοραΐς. Όμως, για να ολοκληρωθεί ένα τέτοιο εγχείρημα χρειάζεται πολλή προσοχή

και στοργή από πρόσωπα με κύρος, αποφασισμένα να επιδοθούν με ζήλο, αφοσίωση και ενθουσιασμό, υπομονή και αγάπη στο έργο της διαπαιδαγώγησης.

Στο έργο του κάνει λόγο για παιδεία κεφαλής και παιδεία του στήθους. Η πρώτη τελειοποιεί τις διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου και η δεύτερη τις ηθικές.

Για την εξάπλωση της παιδείας ο Κοραΐς προτείνει:

- ✓ Ίδρυση πολλών σχολείων.
- ✓ Υποχρεωτική φοίτηση.
- ✓ Ίδρυση Γυμνασίου σε κάθε πόλη.
- ✓ Έκδοση φιλολογικής εφημερίδας γραμμένη στη γλώσσα του λαού.
- ✓ Ίδρυση ενός κεντρικού μεγάλου Ταμείου για τον Ελληνισμό.
- ✓ Διδακτικά βιβλία γραμμένα στη νέα ελληνική γλώσσα.
- ✓ Διαλογική μορφή διδασκαλίας.
- ✓ Διαρκής επιμόρφωση ενηλίκων.

(Σταματάκη, 1988: 35-45)

Όλα τα παραπάνω ισχύουν και για την εκπαίδευση των γυναικών δοσμένα όμως, υπό το πρίσμα της ηθικής. Κύριος στόχος της εκπαίδευσης των γυναικών είναι να διδαχθούν την «τέχνη της ζωής» που θα μπορεί να παράγει ένα θηλυκό χαρακτήρα κατάλληλο για το νέο ηθικό πολιτισμό. Απαραίτητες αρετές του θηλυκού χαρακτήρα θεωρούνται η ευπρέπεια, η σεμνότητα, η μετριοφροσύνη, η αξιοπρέπεια και η ηθική, αξίες που παραπέμπουν στη σκέψη του Rousseau για το γυναικείο πρότυπο. Ο Κοραΐς αρθρώνει την άποψη του, σκεπτόμενος τη γυναίκα σαν ένα αγνό, αξιοπρεπές και ήσυχο δημιούργημα, του οποίου ο λόγος ύπαρξης στην κοινωνία επρόκειτο να εκπληρωθεί μέσω της επίτευξης του ρόλου της, ως άξιας συζύγου και ενάρετης μητέρας (Kitromilides, 1983: 44-46).

1.3 Εκπαίδευση Γυναικών (1820-1855)

1.3.1 Η εκπαίδευση των γυναικών στα χρόνια της Επανάστασης

Πριν την επαναστατική περίοδο, εκτός από ελάχιστα παραδείγματα γυναικών¹⁰, δεν απασχόλησε τους υπόδουλους Έλληνες η εκπαίδευση των θηλέων. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι το 1830 διανύουμε την περίοδο μη συστηματικής εκπαίδευσης, η οποία είναι αποτέλεσμα της επίδρασης του Ευρωπαϊκού και του

---

¹⁰ Υπήρξε ένας πολύ μικρός αριθμός Ελληνίδων γυναικών με ανώτερη μόρφωση κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, γυναίκες με ανώτερη μόρφωση και προσωπική αίγλη που όσο αξιόλογες κι αν υπήρξαν, δεν αποτέλεσαν ευρύ κοινωνικό φαινόμενο (Λαμπράκη – Παγανού, 1988: 36).

Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της συμπόρευσης με την πολιτισμένη Δύση. Σύμφωνα με στοιχεία του Μ. Γεδεών, αρχίζουν να λειτουργούν σχολεία για κορίτσια στο νάρθηκα ορισμένων εκκλησιών. Επιπρόσθετα, η κατ’ οίκον εκπαίδευση των κοριτσιών των ευπόρων οικογενειών ήταν η μόνη μορφή εκπαίδευσης που παρεχόταν μαζί με μια εμβρυακή ιδιωτική εκπαίδευση σε ορισμένες περιοχές. Εντούτοις, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η παιδεία αυτών των λίγων γυναικών, ήταν μέρος της κοινής παιδείας του γένους. Είναι αναμφίβολο ότι η παιδεία αρχικά ήταν προνόμιο λίγων κοριτσιών. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κούμας (1832) ότι *«ήτο σπανιότατον χρήμα η παιδεία...μέρος του γένους εγνώριζε να διαβάζη και να γράφη όπως έτυχε, και το περισσότερον ήτο βυθισμένον εις απόλυτον αγραμματίαν»* (Ζιώγου –Καραστεργίου, 1986: 32, Κούμας, 1832: 555, Λαμπράκη – Παγανού, 1988: 35-36).

Αμέσως μετά την Επανάσταση ξεκινούν οι πρώτοι εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί και διακρίνονται οι πρώτες προτάσεις και σκέψεις, οι οποίες είναι παράγωγες των απόψεων και των θέσεων του Διαφωτισμού. Οδηγοί των εκπαιδευτικών προτάσεων αποτελούν τα έργα των Ελλήνων λόγιων της εποχής. Οι προσπάθειες τους για τον φωτισμό του Γένους γίνεται μέσω της στροφής προς την κλασική αρχαιότητα αλλά και της επαφής με τον στοχασμό, τις ανακαλύψεις και τα επιστημονικά επιτεύγματα της δυτικής Ευρώπης. «Έτσι, η στροφή της νεοελληνικής σκέψης προς τα αρχαία κείμενα υπήρξε το μέσο για την εθνική αυτοσυνειδησία, ενώ η “μετακένωση”, σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Κοραή¹¹, των επιτευγμάτων της ευρωπαϊκής σκέψης και επιστήμης στην ελληνική Ανατολή αναπροσανατόλισε το περιεχόμενο και τους στόχους της ελληνικής εκπαίδευσης» (Δημαράς, 2002: 19, Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 55).

Το αίτημα για γενική παιδεία και εκπαίδευση κοριτσιών κερδίζει χρόνο με το χρόνο έδαφος. Κατά τη διάρκεια των πρώτων επαναστατικών Συνελεύσεων η εκπαίδευση αποτελεί κεντρικό ζήτημα καθώς θεωρείται προϋπόθεση για την ελεύθερη ζωή του Έθνους. Λαός, πολιτική ηγεσία και φωτισμένοι – μορφωμένοι άνθρωποι πιστεύουν ότι ο φωτισμός της νεολαίας θα ήταν αυτός που θα οδηγούσε το νεοσύστατο κράτος στην αναγέννηση και στη ευδαιμονία. Διάχυτη επίσης, είναι η

---

¹¹ Ο Κοραής πίστευε ότι για να αποκτήσει ο λαός την πολιτική του ελευθερία ήταν ανάγκη να διαπαιδαγωγηθεί σωστά σύμφωνα με την επιστημονική αλήθεια. Επιπλέον, πίστευε στην αναγκαιότητα της λαϊκής εκπαίδευσης. Είχε προτείνει την ίδρυση στα χωριά σχολείων «κοινών γραμμάτων» όπου θα φοιτούσαν όλα τα παιδιά. Το 1825 έγραφε «...άνδρες και γυναίκες επίσης πρέπει να παιδεύονται την παιδείαν ταύτην χωρίς πρόφασιν καμμία» (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 56, 82).

έννοια της παιδείας στα κείμενα της εποχής και κοινή πεποίθηση ότι η ελευθερία είναι αποτέλεσμα αυτής.

Σημαντικό στοιχείο της περιόδου αποτελεί η διατύπωση του αιτήματος για δωρεάν εκπαίδευση και των δύο φύλων από τη Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι η Διακήρυξη προχωρά ακόμα περισσότερο και θέτει κοινούς και αδιαφοροποίητους σκοπούς για την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με ό,τι ισχύει σχετικά με το θέμα αυτό στον ευρωπαϊκό χώρο. Προωθείται, λοιπόν, μια **εθνική** εκπαίδευση, η οποία αποβλέπει στην ατομική και κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 56-57).

Το 1825¹² ιδρύεται το πρώτο σχολείο θηλέων, το Σχολείο του Παρθενώνα, στην Αθήνα, από τη Φιλόμουσο Εταιρεία¹³, το οποίο λειτουργεί με την αλληλοδιδασκτική¹⁴ μέθοδο διδασκαλίας. Δάσκαλος ήταν ο Ν. Νικητόπουλος¹⁵, ένας φωτισμένος και φιλελεύθερος παιδαγωγός, ο οποίος θεωρούσε ότι έργο του δεν ήταν η απλή μετάδοση γνώσεων, αλλά και η γενικότερη αγωγή των μαθητριών του (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 42, Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 57).

Το Παρθενναγωγείο Αθηνών παρά το γεγονός ότι συστάθηκε για να δεχτεί μόνο κορίτσια, λειτούργησε τελικά ως μεικτό¹⁶. Τα διδασκόμενα μαθήματα που

¹² Την ίδια περίοδο, με την ανασύσταση της Φιλόμουσου Εταιρείας, επίσης στην Αθήνα λειτουργεί αλληλοδιδασκτικό αρρένων υπό τον δάσκαλο Συνέσιο (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 58).

¹³ Η Φιλόμουσος Εταιρεία ιδρύεται το 1813 στην Αθήνα για να καλύψει ποικίλους πνευματικούς σκοπούς. Μέσα στις γενικότερες δραστηριότητες με τις οποίες καταπιάνεται, μεριμνά και για την εκπαίδευση (Αγγέλου, 1999: 405, Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 33).

¹⁴ Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος καθιερώθηκε με διάταγμα της 12^{ης} Ιουλίου 1830 ως επίσημη μέθοδος διδασκαλίας για όλα τα σχολεία του κράτους. Με αυτή τη μέθοδο ο δάσκαλος δίδασκε εκατοντάδες παιδιά με τη βοήθεια των πιο προχωρημένων, των «πρωτόσχολων» μαθητών του (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 44-45). Την εποχή που καθιερώθηκε εκτός από οικονομική, η μέθοδος θεωρήθηκε ιδιαίτερα δημοκρατική. Το πρώτο σχετικό εγχειρίδιο ήταν το Εγχειρίδιον δια τ'αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, του γάλλου καθηγητή Sarazin, μετέφρασε ο Ι.Π. Κοκκώνης και εκδόθηκε στην Αίγινα το 1830. Ο Οδηγός κυκλοφόρησε αναθεωρημένος. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος καταργήθηκε το 1880 (Μπακαλάκη - Ελεγκίτου, 1987: 42).

¹⁵ Ο Νεόφυτος Νικητόπουλος καταγόταν από τη Δημητσάνα Αρκαδίας και σπούδασε στην Οδησό, στο Ιάσιο και στο Παρίσι. Υπήρξε αναμφίβολα ένας πρωτοπόρος εκπαιδευτικός που κατάφερε να συνδυάσει τη λειτουργία του αλληλοδιδασκτικού με μια δημοκρατική σύλληψη της αγωγής. Πίστευε ότι το σχολείο αποτελεί ένα ολόκληρο έθνος σε μικρογραφία και ότι ο μαθητής από μικρή ηλικία πρέπει να συνηθίσει να υπακούει στους νόμους. Ο Νικητόπουλος συνέταξε τον πρώτο οργανισμό μαθητικής κοινότητας, που βασίστηκε στην δημοκρατική αρχή της συμμετοχής των μαθητών στη σχολική ζωή (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 59-60).

¹⁶ Η μεικτή φοίτηση στην Ελλάδα λειτούργησε για πολλά χρόνια άτυπα και ανεπίσημα. Αυτό ήταν αποτέλεσμα οικονομικών αναγκών που αντιμετώπιζε η χώρα και όχι έκφραση παιδαγωγικής θέσης. Έτσι, όπου δεν υφίσταται οικονομική δυνατότητα να ιδρυθεί δεύτερο σχολείο, οι γονείς στέλνουν τα κορίτσια τους στο σχολείο μαζί με τα αγόρια. Το κράτος όταν πια πίστευε ότι μπορούσε να συντηρήσει, έστω και περιορισμένο αριθμό σχολείων για τα κορίτσια και να περιορίσει την εξάπλωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης, άρχισε να στέλνει εγκυκλίους (1852) με τις οποίες απαγόρευε τη μεικτή

γίνονταν και πρωί και απόγευμα ήταν: *Ανάγνωση, Γραφή, Αγία Γραφή και Αριθμητική*. Όλα τα εγχειρίδια είχαν γραφτεί από τον Νικητόπουλο στην δημοτική γλώσσα (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 59-60). Το σχολείο του Νικητόπουλου λειτούργησε μόνο ένα χρόνο. Η λειτουργία του διακόπηκε το 1826 λόγω της πολιορκίας και κατάληψη της Αθήνας από τους Τούρκους (Ζιώγου – Καραστεργίου, 1986: 43).

Να συμπληρώσουμε ότι την ίδια περίοδο λειτουργούν στα νησιά Κύθηρα, Νάξο και Σύρο ιδιωτικά σχολεία, συνεχίζοντας μια παράδοση που είχε δημιουργηθεί προγενέστερα (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 60).

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι η εκπαίδευση στα χρόνια του Αγώνα έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά: από τη μία εκφράζεται για πρώτη φορά ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των θηλέων και από την άλλη «εγκαινιάζονται στενοί δεσμοί που πρόκειται να αναπτυχθούν ανάμεσα στη γυναικεία εκπαίδευση και στις εταιρείες και στους Συλλόγους στην ελεύθερη Ελλάδα». Τα χρόνια που θα ακολουθήσουν θα αναπτυχθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία και οι στόχοι της εκπαίδευσης των δύο φύλων θα διαφοροποιηθούν (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 60-61).

1.3.2 Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια

Από τη στιγμή που ο Καποδίστριας¹⁷ αναλαμβάνει Κυβερνήτης¹⁸ του ελεύθερου ελληνικού κράτους, δίνει προτεραιότητα στα θέματα της παιδείας και στην οργάνωση της εκπαίδευσης. Ο Καποδίστριας ενστερνίζεται το πνεύμα της παιδαγωγικής του Pestalozzi και ενδιαφέρεται τόσο για τη γενική μόρφωση όσο και για την επαγγελματική-τεχνική εκπαίδευση (Τζήκας, 1999: 68).

Αυτό που χαρακτηρίζει περισσότερο την εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια είναι οι εναγώνιες προσπάθειες του για την εξάπλωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα του λαού¹⁹, διότι πίστευε, ως άλλος Κοραΐς, ότι μόνο έτσι μπορούσε να προκόψει και να ελευθερωθεί. Επιπλέον, θεωρούσε ότι η παιδεία ήταν απαραίτητη προϋπόθεση τόσο για τη δημιουργία

φοίτηση. Σε αυτό συνέβαλε και η αντίληψη που επικρατούσε στις ευρωπαϊκές χώρες και έφθανε και στην Ελλάδα για διαφοροποιημένη και χωριστή αγωγή για τα δύο φύλα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 48, Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 57).

¹⁷ Το 1811 ο Καποδίστριας γράφει το έργο Πονημάτιο για τη Δημοσία Εκπαίδευση, στο οποίο διακρίνονται οι παιδαγωγικές του γνώσεις. Μάλιστα σ’ αυτό το έργο, που δεν τέλειωσε ποτέ, γίνεται αναφορά στο έργο του Rousseau, Αιμίλιος (Τζήκας, 1999: 66-67).

¹⁸ Ο Ιωάννης Καποδίστριας εξελέγει ως Κυβερνήτης της Ελλάδος στις 2 Απριλίου 1827, με το ψήφισμα υπ’ αριθμ. Στ’ από τη Γ’ Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων στην Τροιζήνα και ανέλαβε τα καθήκοντά του τον Ιανουάριο του 1828 (Κούκου, 1996: 210).

¹⁹ Εκπαίδευση για όλα τα κοινωνικά στρώματα πρόσβευε ο μεγάλος Παιδαγωγός του Νεανθρωπισμού, Pestalozzi (Μαντζάνας, 1993: 89).

εθνικής συνείδησης στο λαό, όσο και ως κατασταλτικό μέσο για την αποτροπή δυσάρεστων κοινωνικών καταστάσεων (Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 61).

Η επιλογή του Καποδίστρια για κάλυψη της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο λαό, ήταν η μόνη οδός για ένα κράτος που μαστιζόταν από αμάθεια, λόγω της αιώνιας δουλείας. Επιπλέον, αποτελούσε μια ρεαλιστική λύση για την παραγωγή υπαλλήλων του κράτους. Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε ότι δεν ενδιαφερόταν για ανώτερη εκπαίδευση, αλλά ότι προσπαθούσε να δώσει γρήγορες και αποτελεσματικές λύσεις στις ανάγκες του τόπου (Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 62).

Ο Καποδίστριας δεν ασχολήθηκε εξειδικευμένα με την εκπαίδευση των κοριτσιών, όμως γνωρίζουμε ότι την περίοδο της διακυβέρνησής του, επιτράπηκε η μεικτή εκπαίδευση και η συμμετοχή των κοριτσιών στα σχολεία αρρένων, γεγονός που ενίσχυσε τη δημιουργία ιδιαίτερων σχολείων γι’ αυτά (Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 62-63).

Ο Κυβερνήτης προώθησε τη στοιχειώδη παιδεία σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα, εφάρμοσε μια συγκεντρωτική πολιτική, ώστε να έχει τον πλήρη έλεγχο της παιδείας και καθιέρωσε τη χρήση της αλληλοδιδασκτικής διδασκαλίας. Η αλληλοδιδασκτική, στην οποία θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια της εργασίας, ήταν εύκολη στην εφαρμογή της μέθοδος που χωρίς το κράτος να δαπανήσει υπέρογκα ποσά, μπορούσε να διδάξει μεγάλο αριθμό μαθητών/τριών. Έτσι, στις 2 Αυγούστου 1829, κατά τη διάρκεια της Δ’ Εθνοσυνέλευσης, προωθήθηκε η ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Έπειτα, από ένα χρόνο, με το υπ’ αριθμόν 1032/12-7-1830 διάταγμα της Ελληνικής κυβέρνησης ορίστηκε ο Οδηγός του Γάλλου Louis Charles Sarazin, μεταφρασμένος από τον Ι. Κοκκώνη. Με το ίδιο διάταγμα, ο Κοκκώνης διορίστηκε Γενικός Επιθεωρητής όλων των δημοτικών σχολείων. Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια, παρόλο που έμεινε ανολοκλήρωτη, εξ’ αιτίας της δολοφονίας του, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία δημόσιας δωρεάν εκπαίδευσης (Μπουζάκης & Τζήκας, 1996: 19).

1.3.3 Η εκπαίδευση την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα

Αμέσως μετά τη άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, οι διαδικασίες που σχετίζονταν με την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος θεμελιώθηκαν πάνω στις αρχές του βαυαρικού²⁰ εκπαιδευτικού συστήματος (Αντωνίου, 2000: 31). Έτσι,

---

²⁰ Η δημοτική εκπαίδευση σύμφωνα με το νόμο του 1834 έμοιαζε κατά τον Kirper, «με το υπόδημα του Ξενοκράτους, το οποίον ήτο κατασκευασμένον εξ’ αορίστου δέρματος μετά κομψότητος και λεπτότητος, αλλά...δεν προσηρμόζετο εις τον πόδα» (Λέφας, 1942: 13)

παρόλο που θεσμοθετείται η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (1834) ως υποχρεωτική και δωρεάν για τα δύο φύλα, στην πράξη παρουσιάζει σαφείς διαφοροποιήσεις και έντονες αποκλίσεις. Επιπλέον, οι νέες εκπαιδευτικές τάσεις δεν αποδίδουν, γιατί δεν έχει προηγηθεί μελέτη της ελληνικής κοινωνίας και πραγματικότητας (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 95, 102).

Ο νόμος 6^{ης}/18^{ης} Φεβρουαρίου του 1834 αποτελείται από 70 άρθρα και καθιερώνει την επτάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, ρυθμίζει θέματα οργάνωσης δημοτικών σχολείων, διδακτέας ύλης, μόρφωσης κοριτσιών και διαδικασίες ελέγχου των ιδιωτικών σχολείων. Όμως, επειδή η πολιτεία συναντά πολλές δυσκολίες στην εφαρμογή του, προσπαθεί αργότερα με νομοθετικές ρυθμίσεις (διατάγματα) να αποσαφηνίσει ορισμένα ζητήματα. Με τα διατάγματα του 1936 και 1937 καθορίζεται ο κανονισμός των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων, μέσα στον οποίο προβλέπεται αυστηρό σύστημα εξαμηνιαίων εξετάσεων, ιδρύεται πανεπιστήμιο, επιτρέπεται η δημιουργία ιδιωτικών σχολείων και προβλέπεται η ίδρυση διδασκαλείου για την μόρφωση των κοριτσιών (Μπουζάκης, 1987).

Ολόκληρος ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού συστήματος της οθωνικής περιόδου βασίζεται, όπως προαναφέραμε, στη μίμηση γερμανικών και γαλλικών προτύπων, η οποία είναι εμφανής στη διάκριση της εκπαίδευσης σε τέσσερις βαθμίδες: του τετρατάξιου δημοτικού σχολείου, τριτάξιου Ελληνικού σχολείου, τετρατάξιου γυμνασίου και πανεπιστημίου με τέσσερις σχολές (*Ιατρική, Φιλοσοφία, Θεολογία και Νομική*) (Κουτουζιάδου, 2007: 45-46).

Όσον αφορά για την εκπαίδευση των κοριτσιών ο νόμος²¹ περί Δημοτικών σχολείων προτείνει τη σύσταση χωριστών σχολείων. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει εύκολα πράξη, επειδή την περίοδο εκείνη, λόγω οικονομικών δυσχερειών των δήμων²², δεν είναι εφικτή σε κάποιες περιπτώσεις, ούτε η σύσταση σχολείων για τα αγόρια. Οπότε, η μόνη δυνατότητας φοίτησης των θηλέων σε σχολείο, είναι να παρακολουθούν σε εκείνα των αρρένων. Τα ήθη όμως, της εποχής δεν επιτρέπουν την συμφοίτηση, με αποτέλεσμα κατά την οθωνική περίοδο η συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση να φθίνει (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 66).

²¹ Ο νόμος του 1834 είναι ο πρώτος στην ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης που θα εγκαθιδρύσει ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας του πρωτοβάθμιου σχολείου, το οποίο, με ελάχιστες τροποποιήσεις, θα ισχύει μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Παπαδάκη, 1992: 117)

²² Σύμφωνα με το νόμο, ο δήμος υποχρεούνταν να συστήσει δημοτικό σχολείο και επιβαρυνόταν τόσο με τα έξοδα συντηρήσεώς του όσο και με τη μισθοδοσία του διδασκάλου (Αντωνίου, 2000: 33).

Κάτι παρόμοιο συνέβη και στην ίδρυση Διδασκαλείου θηλέων. Ο νόμος²³ με το άρθρο 66 προβλέπει την συμφοίτηση υποψήφιων δασκάλων ανδρών και γυναικών, λόγω της ανικανότητας ίδρυσης ξεχωριστού διδασκαλείου θηλέων. Όμως, ούτε μία γυναίκα τελικά δεν φοιτά. Οι λόγοι είναι κυρίως κοινωνικοί και σχετίζονται με τα αυστηρά κοινωνικά πρότυπα και τις αντιλήψεις για το ρόλο της γυναίκας. Το γεγονός αυτό δείχνει φανερά ότι για να εξελιχτεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα προϋποτίθεται κοινωνική μεταβολή. Έτσι, το διδασκαλείο που δημιουργείται στο Ναύπλιο και το οποίο στη συνέχεια μεταφέρεται στην Αθήνα, περιορίζεται μόνο στην εκπαίδευση ανδρών. Το θέμα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών καλύπτεται τελικά από την ιδιωτική πρωτοβουλία *«και η Πολιτεία παρηκολούθει αυτήν ως απώτερος θεατής, επεμβαίνουσα μεν οπωσδήποτε εν απολύτω ανάγκη, αλλά σχεδόν ακουσίως και ωσει επρόκειτο περί βάρους περιττού»* (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 66, Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 96, 106, Μπουζάκης & Τζήκας, 1996: 27, Τζήκας, 1999: 196).

Ενώ λοιπόν, οι εκπαιδευτικές διαδικασίες από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας προχωρούν όπως συνοπτικά αναφέραμε, οι τοπικές κοινωνίες επιδιώκουν οικονομική ενίσχυση τόσο για την ίδρυση σχολείων όσο και για την μισθοδοσία των δασκάλων, πολλοί από τους/τις οποίους/ες διδάσκουν αμισθί²⁴ (Αντωνίου, 2000: 37).

Κλείνοντας τη συνοπτική παρουσίαση της εκπαιδευτικής πολιτικής της εποχής της αντιβασιλείας του Όθωνα, θα λέγαμε ότι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά είναι τα εξής: η εκπαίδευση θεμελιώθηκε πάνω στο εκπαιδευτικό ιδεώδες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, είχε θεωρητικό και φιλολογικό χαρακτήρα και κύριος στόχος της, ήταν η δημιουργία μιας δημοσιοϋπαλληλικής τάξης, η οποία θα υποστήριζε τη βαναρική διακυβέρνηση και θα στελέχωνε τον κρατικό μηχανισμό (Κουτουξιάδου, 2007: 46).

---

²³ Στα άρθρα 58 και 68 του παραπάνω νόμου, τα οποία αναφέρονται ειδικά στη Δημοτική Εκπαίδευση των κοριτσιών, κυριαρχούν φράσεις δυνητικότητας «όπου τούτο είναι δυνατόν», «καθ' όσον είναι ενεργητέα», «αν είναι δυνατόν να συντεθεί», οι οποίες αφήνουν περιθώριο μη πραγματοποίησης του σκοπού (του νόμου), σε περιπτώσεις που κρίνεται αδύνατο να δημιουργηθεί σχολείο θηλέων (Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 104).

²⁴ Η Πολυτίμη Κουσκούρη δούλεψε χωρίς να πληρώνεται για μεγάλο χρονικό διαστήματα από τη στιγμή που η μισθοδοσία της μεταβιβάστηκε από το Εκκλησιαστικό Ταμείο στο Δημοτικό Ταμείο Ναυπλίου (1843) (Ασημάκη, 2007: 56).

1.3.4 Η γυναικεία εκπαίδευση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος μέχρι το 1855

1.3.4.1 Τα πρώτα σχολεία Θηλέων 1825-1834

Η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό τόσο από τις νέες συνθήκες που επικράτησαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος από τις ανακατατάξεις του πληθυσμού, όσο και απ’ την πρωτοβουλία δυτικών ιεραπόστολων και φιλελληνικών σωματείων που μετέφεραν από πολύ νωρίς στη χώρα μας την προηγμένη ήδη πρακτική πολλών χωρών. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος των λόγιων της εποχής που μεταλαμπάδευσαν τις ιδέες του διαφωτισμού και τις νέες προοδευτικές παιδαγωγικές αντιλήψεις Ευρωπαίων, που υποστήριζαν ένθερμα την εκπαίδευση των γυναικών. Τη συμμετοχή της γυναίκας στην εκπαίδευση και την οργάνωση σχολείων προώθησαν επίσης, γυναικεία σωματεία και φιλελληνίδες, οι οποίες διάχεαν το πνεύμα που επικρατούσε στο εξωτερικό, αναπτύσσοντας γενικότερα την κοινωνική τους ζωή. Μέσα σε όλους αυτούς τους παράγοντες δεν μπορούμε να μη μνημονεύσουμε την επίδραση του ελληνισμού της Διασποράς ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 2006: 3-4).

Αμέσως λοιπόν, μετά την επανάσταση ιδρύονται τα πρώτα σχολεία θηλέων σε **Ερμούπολη**²⁵, **Αίγινα** και **Άργος**²⁶. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό δικαιολογείται ως εξής: αυτές οι περιοχές μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, προσελκύουν πλήθος μεταναστών από την υπόλοιπη χώρα και Έλληνες από τις παροικίες του εξωτερικού. Οι νέοι κάτοικοι φέρνουν καινούριες ιδέες και κοινωνικά πρότυπα από τα μέρη όπου έχουν ζήσει. Επιπλέον, η εκπαίδευση τους έχει απασχολήσει ήδη από τον 18^ο αιώνα, οπότε όλα συμβάλλουν για την έναρξη της γυναικείας εκπαίδευσης. Έτσι, το 1826 αρχίζει να λειτουργεί σχολείο θηλέων και στο Ναύπλιο, το οποίο ιδρύει η Φιλανθρωπική Εταιρεία και στη συνέχεια αναλαμβάνει τη συντήρησή του η κυβέρνηση του Καποδίστρια (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 55-56, Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 36).

Μετά τον απελευθερωτικό αγώνα, το μικρό κράτος όπως είναι φυσικό αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα, τα οποία χρειάζονταν άμεση επίλυση. Τα δυσυπέρβλητα οικονομικά προβλήματα και η απουσία διοικητικής οργάνωσης

²⁵ Η Ευανθία Καϊρή ζει και διδάσκει έως το 1828 στην Ερμούπολη (Ζιώγου – Καραστεργίου, 1986: 44).

²⁶ Από το 1829 λειτουργεί σχολείο θηλέων στο Άργος με 20 μαθήτριες και δασκάλα την εξ Κρήτης ορμώμενη Παναγιώτα Φανδρίδη (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 54).

δυσκόλευαν το εκπαιδευτικό έργο. Μέσα σ’ αυτές τις συνθήκες ο Καποδίστριας φρόντισε κυρίως για τη Στοιχειώδη Εκπαίδευση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 44).

Το 1828 ιδρύεται στο **Ναύπλιο**²⁷ η «Γυναικεία Σχολή» της Ελένης Δανέζη²⁸ με 33 μαθήτριες από τις οποίες πλήρωναν²⁹ δίδακτρα οι 12. Η Ελένη Δανέζη, δασκάλα από την Κρήτη, είναι η πρώτη ελληνίδα που υπηρετεί επίσημα σε αλληλοδιδασκτικό σχολείο για τα κορίτσια, το οποίο λειτουργεί κατά τα επανησιακά πρότυπα. Σκοπός της Γυναικείας Σχολής είναι η «εκπαίδευσις των κορασίων». Η λειτουργία της Σχολής διέπεται από ειδικό κανονισμό, ο οποίος αναφέρεται σε παιδαγωγικά – διδακτικά, διοικητικά και οικονομικά (συνδρομές των φιλόμουσων, δίδακτρα ευκατάστατων μαθητριών) θέματα. Τα διδασκόμενα μαθήματα της Σχολής είναι η γραφή, η ανάγνωση, η αριθμητική, το ράψιμο, οι γυναικείες τέχνες και οι μαθήτριες γίνονταν δεκτές από έξι έως δεκαπέντε ετών. Σύντομα όμως, η Σχολή θα χάσει μεγάλο μέρος του μαθητικού πληθυσμού κατά το δεύτερο έτος της λειτουργίας της, εξαιτίας της μη διατήρησης της δωρεάν εκπαίδευσης (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 49-50, Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 77-78, Αντωνίου, 2002: 51-52).

Από το 1830 έως το 1833 σχολείο θηλέων λειτουργεί και στην **Αίγινα**, που ίδρυσε η Δούκισσα της Πλακεντίας, με δασκάλα τη χήρα Γ. Κλεοβούλου. Το σχολείο αυτό λόγω της αύξησης των μαθητριών και της προόδου στα μαθήματα, από τον Οκτώβριο του 1830 αρχίζει τη λειτουργία του ως *Δημόσιο Σχολείο Θηλέων* με 30 μαθήτριες. Λόγω όμως, οικονομικών δυσχερειών διακόπτεται η λειτουργία του, το 1833, ενώ του είχαν απομείνει 17 μαθήτριες (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 80).

Το 1830 στο **Δήμο Ερμούπολης** δημιουργείται ξεχωριστό σχολείο για μαθήτριες. Είναι το πρώτο σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης για κορίτσια στη χώρα μας. Διευθυντής του σχολείου είναι ο Korck³⁰, δασκάλες είναι οι αδελφές Αναστασία και Ελένη Ελευθερίου από την Κρήτη και οι μαθήτριες που φοιτούν σ’ αυτό φτάνουν τις 201. Η κοινωνία του νησιού ανταποκρίνεται θετικά, αφού ο αριθμός των μαθητριών

²⁷ Στο Ναύπλιο εκτός από τη Σχολή λειτουργούν ένα σχολείο αλληλοδιδασκτικό και δύο ελληνικά ιδιαίτερα. Στο αλληλοδιδασκτικό φοιτούν 21 μαθήτριες και στα ελληνικά πέντε με δασκάλους τον Δανιήλ Γεωργόπουλο και Γεώργιο Περίδη. Η κυβέρνηση πληρώνει μόνο το δάσκαλο του αλληλοδιδασκτικού 300 γρόσια το μήνα, ενώ οι δάσκαλοι των δύο ελληνικών σχολείων πληρώνονται από τους μαθητευόμενους (Λαμπράκη - Παγανού, 1988: 76).

²⁸ Η Ελένη Δανέζη είχε διδάξει προηγουμένως για τρία χρόνια στα Κύθηρα όπου είχε αποκτήσει μεγάλη διδακτική εμπειρία (Λαμπράκη - Παγανού, 1988: 79).

²⁹ Η φοίτηση δεν ήταν δωρεάν για όλες τις μαθήτριες της Σχολής. Οι εύπορες έπρεπε να πληρώνουν 5 γρόσια το μήνα (Λαμπράκη - Παγανού, 1988: 78).

³⁰ Ο Korck από τη Βρέμη είναι μέλος της ιεραποστολής της Church Missionary Society. Ο Korck συνεργάζεται με το δήμο για τα εκπαιδευτικά θέματα και εκπαιδεύει αρκετούς δασκάλους στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 61).

από την πρώτη χρονιά είναι πολύ κοντά στον αντίστοιχο αριθμό μαθητών. Πρωτοποριακό στοιχείο για την εποχή αποτελεί η επίβλεψη των αναγκών του σχολείου και η αξιολόγηση της προόδου των κοριτσιών από ένα συμβούλιο που το συγκροτούν 8 μητέρες των μαθητριών. Οι γυναίκες λοιπόν, σ’ αυτό το σχολείο έχουν πάρει στα χέρια τους την εκπαίδευση του φύλου τους και παίζουν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και στη λειτουργία του σχολείου (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 54, Ζιώγου-Καραστεργίου, 2006: 32).

Το έργο του Korek θα συνεχίσει για πολλά χρόνια ο Fr. Hildner, στο ιδιωτικό σχολείο «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» που ιδρύει στο νησί, το οποίο θα τραβήξει στους κόλπους του μεγάλο αριθμό μαθητών και μαθητριών. Μάλιστα, το σχολείο αυτό περιελάμβανε και νηπιαγωγείο για παιδιά 2-6 ετών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 61-62).

Από την έκθεση του Χρυσόγελου μέχρι το 1830 σε ολόκληρη τη χώρα λειτουργούν 62 αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Από άποψη γεωγραφικής κατανομής μεγαλύτερη συμμετοχή κοριτσιών έχουμε στα νησιά του Αιγαίου, λόγω του ότι η θέση της γυναίκας είχε βελτιωθεί αισθητά (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 54).

Παράλληλα, το 1831 ο αμερικανός ιεραπόστολος J. Hill μαζί με τη γυναίκα του Francis ιδρύουν στην Αθήνα σχολείο αρρένων και σχολείο θηλέων, το οποίο στεγάζεται σε ένα ενετικό πύργο στην αρχαία Αγορά. Το σχολείο περιλαμβάνει νηπιαγωγείο, αλληλοδιδασκτικό και ανώτερο σχολείο. Στο σχολείο του Hill φοιτούν πολλές υπότροφες μαθήτριες, οι οποίες στελεχώνουν αργότερα τα πρώτα δημόσια σχολεία. Η Ελένη Κονταξάκη και η Ελένη Πιτταδάκη, είναι από τις πρώτες δασκάλες που δίδαξαν στην σχολή. Οι μαθήτριες στο σχολείο των Hill, όπως επικράτησε να λέγεται, διδάσκονται ελληνική γλώσσα, αριθμητική, καλλιγραφία (με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο), ραπτική, κοπτική αλλά και τον σεβασμό στην οικογένεια, τους καλούς τρόπους που θα τις βοηθήσουν να σταθούν άξια πλάι στους συζύγους, τη θρησκεία και την εθνική ταυτότητα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 63-64).

Το ίδιο έτος δημιουργείται ανώτερο σχολείο θηλέων από τη γαλλίδα C. Volmerange (γυναίκα με επιτυχημένη εκπαιδευτική θητεία στη Ρωσία) στο Ναύπλιο³¹, το οποίο από το 1834 και στο εξής θα προετοιμάζει διδακτικό προσωπικό.

---

³¹ Στο Ναύπλιο, πρωτεύουσα πλέον του ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους, σχηματιζόταν μια «υψηλότερα τάξις πολιτών, αρκετά πολυάριθμος», που ενδιαφερόταν για ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών τους. Το κενό αυτό κάλυψε η Γαλλίδα Charlotte Volmerange με τη σύσταση ανώτερης ιδιωτικής σχολής. Η περίφημη σχολή ως φαίνεται «υποστηριζόμενη υπό του φιλελληνικού Κομιτάτου

Το εκπαιδευτήριο³² δέχεται μαθήτριες ηλικίας 5 έως 16 ετών. Στόχος του είναι να δημιουργήσει καλές νοικοκυρές και καλές μητέρες που να έχουν όμως κάποιες βασικές γνώσεις. Άλλες μαθήτριες είναι εσωτερικές και άλλες εξωτερικές. Οι σπουδές και εδώ ακολουθούν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και στο πρόγραμμα μαθημάτων περιλαμβάνονται ελληνικά, ανάγνωση, γραφή, γαλλικά, καλλιγραφία, αριθμητική, γεωγραφία, ιστορία, μυθολογία, λογοτεχνία, ράψιμο, κέντημα, ζωγραφική, μουσική, χορό και γυμναστική. Η Volmerange κρίνει απαραίτητη την θρησκευτική αγωγή, την οποία θεωρεί βάση για την ευτυχία των μαθητριών.

Το 1835, το σχολείο της Volmerange δέχεται αρνητική κριτική από τον γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας τότε Ν. Θεοχάρη, που επισημαίνει αδυναμίες στη λειτουργία του. Τελικά, μετά από διαβουλεύσεις, το σχολείο μεταφέρεται στην Αθήνα το 1836 και το 1840 η Κυβέρνηση τοποθετεί διευθύντρια στο σχολείο την Ελένη Πιτταδάκη, η οποία παρέμεινε μέχρι το 1842, οπότε και ανέλαβε το σχολείο κορασίων του Πειραιά. Το 1852 κλείνει οριστικά και οι μαθήτρίες του προωθούνται στο Αρσάκειο (Αντωνίου, 2002: 53, Ασημάκη, 2007: 55, Καρδαμίτση - Αδάμη, 2002: 8-9, Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 64, 111-113).

Μια πιο γενική θεώρηση της εποχής δείχνει ότι τα ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης που ιδρύονται για τα κορίτσια στη χώρα μέχρι το 1831, ιδρύονται όλα από ξένους και οι σκοποί που επιδιώκουν είναι η μόρφωση των κοριτσιών των σχετικά εύπορων τάξεων και αργότερα, η προετοιμασία μαθητριών για να εξασκήσουν το επάγγελμα της δασκάλας. Ωστόσο, οι ξένοι όμως εκπαιδευτικοί, στην προσπάθειά τους να συστήσουν και να λειτουργήσουν ιδιωτικά σχολεία στη χώρα μας και να αντέξουν στο δυσβάσταχτο οικονομικό βάρος της λειτουργίας τους, αναγκάζονται να χρηματοδοτούνται ή από φιλελληνικές οργανώσεις του εξωτερικού

των Παρισίων, λειτουργούσε σύμφωνα με το μετεπαναστατικό πρόγραμμα για τη διάδοση των φώτων στην Ελλάδα. Τη σχολή υποστήριζε πολύ και ο Καποδίστριας (Αθουσάκης, 1997: 146).

³² «Το σχολείο, το οποίο αρχικά, λόγω ενοικίου είχε επιχορηγηθεί από την Κυβέρνηση με «φοίνικες εξήκοντα κατά μήνα» (Αθουσάκης, 1998) παρά το γενικότερο ιδεολογικοπολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο που ευνοούσε την αυταρχική αγωγή, λειτούργησε σε ένα πλαίσιο αντιαυταρχικής αγωγής. Αυτό το πρωτότυπο αντιαυταρχικό σχολείο δε θέλει να δημιουργήσει «σοφές γυναίκες». Οι μαθήτριες του πρέπει να αποκτήσουν τόσες γνώσεις στις επιστήμες, όσες είναι απαραίτητες ώστε να τις ολοκληρώσουν ως καλές νοικοκυρές και καλές μητέρες για να δημιουργήσουν μια ισορροπημένη κι ευτυχισμένη οικογένεια. Ένας αριθμός 15-20 νεαρών κοριτσιών είναι υπότροφοι του κράτους ως οφειλή στους πατέρες τους, οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους υπερασπιζόμενοι την ανεξαρτησία της Πατρίδας, αργότερα δε προστίθενται άλλες δύο, οι θυγατέρες του Γ. Καραϊσκάκη. Η κατάσταση του ποσού, που είχε προσδιοριστεί ως δίδακτρα, δινόταν προκαταβολικά από το κράτος και μ' αυτό τον τρόπο διευκολυνόταν οικονομικά το σχολείο έτσι ώστε να οργανωθεί πιο σωστά. Φυσικά υπήρχαν και οι υπόλοιπες μαθήτριες (εύπορων οικογενειών) που οι γονείς τους πλήρωναν κανονικά τα δίδακτρα» (Παγούνη, 2004).

ή από διάφορες ξένες ιεραποστολές, με πιθανή την πρόθεση των τελευταίων να τους εξαναγκάσουν σε κατά παραγγελία προσηλυτιστική θρησκευτική δραστηριότητα. Αυτό φάνηκε περισσότερο στη συνέχεια της λειτουργίας τους στα χρόνια που ακολούθησαν με αποτέλεσμα την έντονη παρέμβαση της ελληνικής εκκλησίας και άλλων ποικιλώνυμων παραγόντων και την πρόκληση αναταραχών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 64-65, Παγούνη, 2004).

1.3.4.2 Περίοδος 1834-1855: Πρωτοβάθμια - Μέση Εκπαίδευση & Εκπαίδευση των διδασκαλισσών

Τα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια που προαναφέρθηκαν καθώς και το Πανεπιστήμιο προορίζονται μόνο για τα αγόρια, έτσι η γυναικεία εκπαίδευση συνεχίζει τη διαφορετική πορεία που είχε πάρει από το 1831. Με λίγα λόγια την ανώτερη μόρφωση συνεχίζει να την καλύπτει η ιδιωτική πρωτοβουλία «όπου η Κυβέρνησις δεν εσύστησεν ελληνικόν σχολείον, δύναται δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτων ή και τάξεις τινάς γυμνασίου αναλώμάτων». Η Πολιτεία λοιπόν άφησε τη Μέση Εκπαίδευση στα χέρια των ιδιωτών (Ζιώγου -Καραστεργίου, 1986: 69-71).

Σύμφωνα με τη Ζιώγου-Καραστεργίου η γυναικεία εκπαίδευση χωρίζεται στα *Αλληλοδιδασκτικά* και στα *Ανώτερα σχολεία*. Τα πρώτα μπορούν να είναι είτε **τακτικά**, δηλαδή όσα συμφωνούν με το νόμο του 1834, είτε **κοινών γραμμάτων**, όσα λειτουργούν με τον παλιό νόμο (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 75). Δημοτικά σχολεία θηλέων συνεχίζουμε να συναντούμε στα νησιά Αίγινα και Ερμούπολη Σύρου, καθώς επίσης και Τήνο. Στις περιοχές Άργος, Ναύπλιο και Αθήνα έρχεται να προστεθεί και η Πάτρα.

Σε αντίθεση με το σχολικό δίκτυο της δημοτικής εκπαίδευσης που συνεχώς αυξάνεται (10 σχολεία την περίοδο 1836-1837 με αριθμών μαθητριών 800-1.000), τα ανώτερα σχολεία κορασίων λιγοστεύουν και από τρία που ήταν την προηγούμενη περίοδο (Αθήνα, Ερμούπολη, Ναύπλιο), τώρα μένουν μόνο τα δύο, διότι το σχολείο του Ναυπλίου μεταφέρεται στην Αθήνα. Στην Αθήνα έχουμε τα σχολεία των Hill και Volmerange, στα οποία στέλνονται υπότροφες δασκάλες από την Κυβέρνηση για να λάβουν πτυχίο διδασκάλισσας³³. Στην Ερμούπολη λειτουργούν το σχολείο του

³³ Τα πρώτα χρόνια η εκπαίδευση των διδασκαλισσών είναι εντελώς στοιχειώδη. Όσες ενδιαφέρονται για το διδασκαλικό επάγγελμα, δίνουν εξετάσεις σε ειδική επιτροπή στο δημόσιο Διδασκαλείο, απ' όπου έπαιρναν πτυχίο δασκάλας Α' βαθμού, Β' και Γ'. Την εποχή αυτή παρατηρείται το φαινόμενο να αποκτούν πτυχίο δασκάλας μικρές κοπέλες. Αυτό συμβαίνει μέχρι το 1835 όπου αποφασίζεται ως προαπαιτούμενο του διορισμού το 15^ο έτος της ηλικίας (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 68).

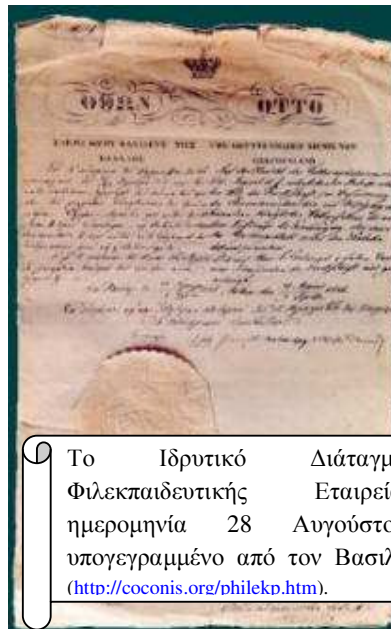
Hildner³⁴ που είναι ιδιωτικό και το Ελληνικό Σχολείο του δήμου που εκπαιδεύουν και σ’ αυτό δασκάλες (Ζιώγου -Καραστεργίου, 1986: 73-74).

Για να γίνει μια κοπέλα δασκάλα έπρεπε αφού τελειώσει το Δημοτικό, να γραφτεί στο ανώτερο σχολείο θηλέων, σε αντίθεση με τα αγόρια που για να σπουδάσουν στο Διδασκαλείο έπρεπε προηγουμένως να έχουν τελειώσει το Δημοτικό και τη Β΄ τάξη του Ελληνικού Σχολείου. Το γεγονός αυτό και μόνο αποδεικνύει ότι η εκπαίδευση των ανδρών δασκάλων ήταν σαφώς ανώτερη από εκείνη των γυναικών. Το τοπίο όμως θα αλλάξει με την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, η οποία θα μονοπωλήσει την εκπαίδευση των διδασκαλισσών, μέχρι το 1850 όπου το κράτος αρχίζει να προβληματίζεται και να σκέφτεται την ίδρυση Διδασκαλείου Θηλέων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 78-79, Μπουζάκης & Τζήκας, 1996: 27).

1.4 Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία & η συμβολή του Ι. Κοκκώνη

Το 1936 τρεις σημαντικές προσωπικότητες, ο Ι. Κοκκώνης, ο Γ. Γεννάδιος και ο Μ. Αποστολίδης³⁵ ιδρύουν τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στην Αθήνα, σκοπός της οποίας γίνεται η προαγωγή της παιδείας του ελληνικού λαού. Σύντομα όμως, η Εταιρεία εξειδικεύεται στην εκπαίδευση των γυναικών με την ίδρυση Διδασκαλείου Θηλέων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 79, Τζήκας, 1999: 196).

Η δράση της Φ.Ε. ξεκινά το 1837 έχοντας τη συμπαράσταση του κράτους και την οικονομική ενίσχυση του Δήμου της Αθήνας και πλήθους ελλήνων συνδρομητών³⁶ της διασποράς. Γρήγορα, η Φ.Ε. δημιουργεί στους κόλπους της Διδασκαλείο, αλληλοδιδασκτικό, νηπιαγωγείο και οικοτροφείο,

Το Ιδρυτικό Διάταγμα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας με ημερομηνία 28 Αυγούστου 1836, υπογεγραμμένο από τον Βασιλέα Όθωνα (<http://coconis.org/philekp.htm>).

³⁴ Σ’ αυτό το σχολείο η Κυβέρνηση δεν στέλνει υπότροφες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 73).

³⁵ Ο μητροπολίτης Αθηνών Μισαήλ Αποστολίδης, Ιερωμένος, με θαυμάσιες σπουδές στο εξωτερικό και πλούσια εκπαιδευτική δράση, διετέλεσε καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και ήταν αυτός που το 1822 δίδαξε στο Μόναχο την ελληνική γλώσσα στον πρίγκιπα Όθωνα και που αργότερα τον συνόδευσε κατά τον ερχομό του στην Ελλάδα (1833) (<http://archive.arsakeio.gr/allhistory.pdf>).

³⁶ Μεγάλοι ευεργέτες της Εταιρείας ήταν η Ελένη Τοσίτσια, ο Παναγιώτης Πάνας, ο Γεώργιος Σίνας, ο Απόστολος Αρσάκης και οι βασίλισσες Αμαλία και Όλγα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 83).

καλύπτοντας έτσι ένα μεγάλο τμήμα της εκπαίδευση των γυναικών (Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 241).

Το πρώτο σχολείο της Φ.Ε. διαιρούταν σε δύο τμήματα: στο **κατώτερο**, όπου παρέχονταν δωρεάν η στοιχειώδης εκπαίδευση και στο **ανώτερο** όπου φοιτούσαν κυρίως υποψήφιες δασκάλες, αλλά και όσες ενδιαφέρονταν για μια ανώτερη μόρφωση. Οι τελευταίες μάλιστα, πλήρωναν δίδακτρα (Ζιώγου –Καραστεργίου, 1986: 84).

Οι πρώτες δασκάλες³⁷ φοίτησαν στη Φ.Ε. μόνο δύο χρόνια, ενώ από τα επόμενα χρόνια το ανώτερο σχολείο περιλαμβάνει τρεις τάξεις. Από τις μαθήτριες του σχολείου, οι περισσότερες είναι υπότροφες της Εταιρείας και στην συνέχεια, του κράτους και των δήμων και έμεναν στο οικοτροφείο που διατηρούσε το σχολείο. Λίγες μόνο από αυτές είναι κορίτσια ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, διότι τα δίδακτρα ήταν πολύ ακριβά (Ζιώγου –Καραστεργίου, 1986: 88).

Το 1842 ψηφίζεται ο πρώτος κανονισμός³⁸ της Εταιρείας, ο οποίος χαρακτηρίζει το σχολείο της Εταιρείας ως Διδασκαλείο και έχει τα εξής διδασκόμενα μαθήματα: Ελληνική Γλώσσα αρχαία και νέα, Γαλλική Γλώσσα, Ιερά Ιστορία, Κατήχησις της ορθοδόξου ημών πίστεως, Χριστιανική Ηθική, Αριθμητική, Γεωμετρία, Ελληνική και Γενική Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσιογραφία-Φυσική, Ωδική, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία και Χειροτεχνήματα (Κανονισμός του Εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1842: 3-4).

Στο πρόγραμμα μαθημάτων επικράτησε η διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας και κυρίως της Αρχαίας ελληνικής, γεγονός που αποδεικνύει το αρχαίο πνεύμα που χαρακτήριζε ολόκληρο το 19^ο αιώνα το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Ωστόσο, η θέση της γαλλικής γλώσσας αμέσως μετά από την ελληνική, αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό για το είδος της μόρφωσης που η κοινωνία θεωρεί κατάλληλη για τις κοπέλες (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 92).

Ο προσανατολισμός στη μόρφωση της οικοδέσποινας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων από τη μία και την εκπαίδευση της δασκάλας από την άλλη

---

³⁷ Οι μαθήτριες που σπούδαζαν στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως υπότροφες της ίδιας της εταιρείας και της κυβέρνησης είχαν την υποχρέωση, σύμφωνα με τον κανονισμό, να διδάξουν, αρχικά τρία χρόνια και έπειτα για τέσσερα, σε οποιοδήποτε «Δημοδιδασκαλείον» θα τις διόριζε το Υπουργείο(Ζιώγου –Καραστεργίου, 1986).

³⁸ «Περί του σκοπού αυτού: Το εν Αθήναις Διδασκαλείον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, είναι μεν συστημένον κυρίως προς μόρφωσιν διδασκαλισσών κατά την απόφασιν της τρίτης συνελεύσεως αυτής, δέχεται δε και έτερα κοράσια προς εκπαίδευσιν ει τα’ εν διαιτώμενα ειτ’ έξωθεν φοιτώντα» (Κανονισμός του Εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1842: 3).

είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εκπαίδευση της ελληνίδας, διότι πρόκειται για δύο διαμετρικά αντίθετους στόχους που ήταν δύσκολο να επιτευχθούν μέσα από το κοινό πρόγραμμα μαθημάτων, το οποίο σε μεγάλο βαθμό είχε προσαρμοστεί στις απαιτήσεις των εύπορών μαθητριών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 99, Τζήκας, 1999:196).

Η ιδεολογία της Φ.Ε. έχει μεγάλο κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό ενδιαφέρον, διότι ως οργανισμός προσπάθησε να επιτύχει κυρίως ταξικούς, κοινωνικούς και εθνικούς σκοπούς. Ταξικούς, διότι η μόρφωση που προωθούσε ήταν για τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών, κοινωνικούς, διότι στράφηκε κυρίως στην κατάρτιση διδασκαλισσών, ως επαγγελματική διέξοδος για τα κορίτσια των κατώτερων τάξεων και ιδεολογικούς, διότι καλλιέργησε γενικές αρχές για τα καθήκοντα του γυναικείου φύλου, προώθησε τη χριστιανική πίστη και τα κοινά ήθη, τα οποία θα κρατήσουν ενωμένο το Έθνος για να εκπληρώσει τον προορισμό του. Οι αντιφατικοί στόχοι που είχε θέσει η Φ.Ε. άρχισαν να διαφαίνονται τόσο στα προγράμματα σπουδών όσο και στα μαθήματα, στα οποία από το 1839 προστέθηκαν η διδασκαλία της Μουσικής, της Ανθοποιίας και της Σκιαγραφίας. Μάλιστα, κάτω από την προστασία της βασίλισσας Αμαλίας από το 1841, η Φ.Ε. μπαίνει σε νέα φάση, κατά τη διάρκεια της οποίας επιμηκύνεται ο χρόνος σπουδών, αυξάνεται η διδασκαλία της Γαλλικής γλώσσας και το διδακτικό προσωπικό απαρτίζεται από ξένους διδάσκαλους. Παρατηρείται λοιπόν, μια δυτικότροπη νοοτροπία να παρεμβαίνει στην εκπαίδευση των ελληνίδων, η οποία θα είναι και η αιτία για την ρήξη της εταιρείας με την κυβέρνηση (Λαμπράκη-Παγανου, 1988: 242-247).

Λαμβάνοντας υπόψη τον αριθμό των διδασκαλισσών, 90 τη δεκαετία 1837-1847 και 102 τη δεκαετία 1847-1857, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο καθοριστικό ήταν το έργο της Φ.Ε. για την αντιμετώπιση των αναγκών της χώρας σε εκπαιδευτικό προσωπικό. Επιπλέον, η κίνηση της Εταιρείας σαφώς βοήθησε στο να αντιληφθεί η κοινωνία ότι η εκπαίδευση του γυναικείου φύλου ήταν απαραίτητη και χρήσιμη, με αποτέλεσμα μέσα στο 19^ο αιώνα να βελτιώνεται ο ρόλος της γυναίκας ως μητέρας, κόρης, συζύγου και οικονόμου. Από το 1950 ξεκινά μια νέα φάση στην Δημοτική Εκπαίδευση των κοριτσιών στη χώρα μας, οι εγκύκλιοι τονίζουν την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου, οι δήμοι ιδρύουν δημοτικά σχολεία για

κορίτσια και στις δασκάλες παραχωρούνται πολλές διευκολύνσεις³⁹ (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 108-110).

---

³⁹ Για όσες υποψήφιες δασκάλες ήταν δύσκολο να ταξιδέψουν από μακρινές επαρχίες στην Αθήνα, όπου ήταν και η έδρα της εκπαιδευτικής επιτροπής, δόθηκε το δικαίωμα με το νομοθετικό διάταγμα της 11^{ης} Ιουλίου 1856, να δίνουν πτυχιακές εξετάσεις σε τοπικές επιτροπές με μέλη: έναν καθηγητή, έναν «ελληνοδιδάσκαλο», ένα δάσκαλο, μία δασκάλα του νομού και ένα ιερωμένο για το μάθημα των θρησκευτικών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 108).

2^ο Κεφάλαιο

2. Έρευνα

2.1 Σκοπός, Ερωτήματα, Περιορισμοί & Δεδομένα της Έρευνας

Με την παρούσα έρευνα θα επιχειρήσω να ανιχνεύσω τα στοιχεία που διαμορφώνουν την παιδαγωγική ταυτότητα της Πολυτίμης Κουσκούρη και να τα ερμηνεύσω, σε όποιο βαθμό είναι δυνατό, μέσα από το κοινωνικο-ιστορικό και φιλοσοφικό πλαίσιο της εποχής, όπως αυτό δόθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας. Κυρίως με ενδιαφέρει να φωτίσω την ατμόσφαιρα γύρω από τη γυναικεία εκπαίδευση και γυναικεία φύση, την εποχή που ζει η νεαρή παιδαγωγός, πώς η ίδια διαπραγματεύεται τα θέματα γυναικείας εκπαίδευσης και ποιες διδακτικές και παιδαγωγικές αρχές θέτει ως βασικές. Επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που θα απασχολήσουν την έρευνα σχετίζονται κυρίως με το συγγραφικό της έργο, το οποίο δημιουργεί ερωτήματα όπως: Ποια είναι η άποψή της για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας και γιατί προβαίνει στη συγγραφή του εν λόγω βιβλίου; Ποιοι γνωρίζουν το παιδαγωγικό έργο της Κουσκούρη;

Για τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων θεώρησα πιο πρόσφορες τις πληροφορίες από πρωτογενείς πηγές, δηλαδή τα ίδια τα βιβλία και τα άρθρα που έγραψε η διδασκάλισσα, μέσα στα οποία εντοπίζονται οι εκπαιδευτικές της αντιλήψεις, συνέπεια των επιρροών της φωτισμένης Δύσης. Όλο το πρωτογενές υλικό που διερευνήθηκε δίδεται σε τίτλους στο κομμάτι της βιβλιογραφίας. Χρησιμοποιήθηκε όμως και υλικό από δευτερογενείς πηγές όπου θεωρήθηκε ότι υπήρχε κενό, το οποίο δημιουργούσε περιορισμούς.

Βασικός περιορισμός της έρευνας αποτέλεσε η έλλειψη καθοριστικών στοιχείων για την εν λόγω διδασκαλική παρουσία. Τα βιογραφικά της στοιχεία είναι παρμένα από το άρθρο που έγραψε η ανιψιά της Πολυτίμης, Φλωρεντία Φουντουκλή, στην Εφημερίδα των Κυριών, το Μάρτιο του 1890, δηλαδή 36 χρόνια μετά το θάνατο της πρώτης. Επιπλέον, στοιχεία για τη ζωή και το έργο της αντλούμε από το άρθρο *‘Η διαδρομή και η παρουσία δυο πρωτοπόρων διδασκαλισσών κατά τις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους (1834-1855)’* στο περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, τον Ιούλιο του 2007, της Ασημάκη Άννυς, η οποία συμπλήρωσε την προσωπικότητα της έρευνας με στοιχεία από τα Γενικά Αρχεία Κράτους.

Εξαιρετικά δυσπρόσιτο ήταν ένα από τα βασικότερα έργα της Κουσκούρη, *‘Περί της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου’*, το οποίο μετά από αναζήτηση βρέθηκε στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) και έφτασε στα χέρια μας

μετά από παρέμβαση της κα Χρυσούλας Δρακουλάκη, την οποία ευχαριστώ θερμά για την προθυμία της να διευκολύνει την έρευνα.

Εκτός από όσα προαναφέρθηκαν, δεδομένα της έρευνας από πρωτογενείς πηγές αποτέλεσαν 4 άρθρα του περιοδικού **Νέα Πανδώρα**, εκ των οποίων τρία εκδόθηκαν το 1853 ‘*Περί της Εκπαιδεύσεως του Γυναικείου Φύλου*’, ‘*Περί της των κορασίων ανατροφής*’ (α’ & β’ μέρος) και ένα άρθρο το 1854, ‘*Περί της των αρχαίων Φιλοσοφίας και των διαφόρων αιρέσεων αυτής*’. Επιπλέον, δεδομένα αντλήθηκαν από το έργο της ‘*Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδας*’ (1854) και από τα άρθρα που έγραψε στο περιοδικό **Ευτέρπη** ‘*Περί προκαταρκτικής παιδείας*’ και ‘*Αθήναι*’. Πρωτογενές υλικό χρήσιμο για την έρευνα θεωρήθηκε ακόμα: η ‘*Αναγγελία Εξετάσεων*’ και ο ‘*Πρόλογος για την έκδοση του βιβλίου της γεωγραφίας – Αγγελία*’ στην **Εφημερίδα των Μαθητών** (1853).

Το μοναδικό έργο που δεν είχαμε την τύχη να βρούμε είναι το μυθιστόρημα ‘*Ο Κυνηγός*’. Επίσης, δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε κανένα άρθρο στο περιοδικό **Χρυσσαλίσ**, όπου, κατά τη Ριζάκη (2007: 55), είχε αρθρογραφήσει η Κουσκούρη.

2.2 Παρουσίαση & Ανάλυση των Δεδομένων

2.2.1 Πτυχές Ιδιωτικού Βίου

2.2.1.1 Η Ζωή και το έργο της Πολυτίμης Κουσκούρη

Η Πολυτίμη Κουσκούρη γεννήθηκε στο Μυστρά, τον Νοέμβριο του 1820 και γαλουχήθηκε μέσα σε μια οικογένεια πατριωτών. Πατέρας ήταν ο Ηλίας Κουσκούρης, ένας από τους πρωτεργάτες⁴⁰ της Ελληνικής Επανάστασης του ’21 και μητέρα της η Φλωρεντία Κουσκούρη. Ο καθαρισμός των όπλων του πατέρα της και η ανάγνωση βιβλίων⁴¹ στα «κρυφά», ήταν οι κύριες ενασχολήσεις της νεαρής Πολυτίμης.

Αν και η Πολυτίμη Κουσκούρη δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των αγωνιστριών του ’21, εργάστηκε με ζήλο και ενθουσιασμό μετά την εθνική ανεξαρτησία. Έτσι, το

⁴⁰ Ο Ηλίας Κουσκούρης με τη βοήθεια εκατό παλικαριών συνέλαβε το Δράμαλη και τον παρέδωσε στον αρχηγό της Πελοποννήσου (Φουντουκλή, 1890: 2). Επίσης, όπως αναφέρεται η οικογένεια του Ηλία Κουσκούρη «*διατηρήσαντος εις την επανάστασιν δι’ ιδίων του εξόδων από του 1821-1833 εκατόν παλληκάρια και λαβόντος μέρος εις τας μάχας Παλαιών Πατρών, Αργολίδος, Ναυπλίου και μεσσηνιακού κόλπου*» (Φουντουκλή, 1949:8).

⁴¹ Η Πολυτίμη προμηθευόταν βιβλία και διάβαζε στα κρυφά, παρ’ όλες τις επιπλήξεις της μητέρας της για την εγκατάλειψη της ραπτικής και την παραμέληση των άλλων οικιακών εργασιών. Την εποχή εκείνη η ενασχόληση των γυναικών με τα γράμματα θεωρούταν επιβλαβής και τρόπον τινά πολυτέλεια. Ωστόσο, η διαφωνία της μητέρας δεν κατάφερε να αλλάξει γνώμη στην φιλομαθέστατη κόρη, η οποία είχε άριστη επίδοση στο σχολείο και περνούσε ώρες ατέλειωτες παρέα με τα βιβλία της (Ασημάκη, 2007: 55, Φουντουκλή, 1890: 2).

1834 γράφτηκε στο Πρότυπο Σχολείο Κορασίων Ναυπλίου (κατά το πρώτος έτος της λειτουργίας του). Ήταν μία από τις 134 μαθήτριες που παρακολούθησαν μαθήματα και η αγαπημένη μαθήτρια της διευθύντριας της Σχολής και δασκάλας τότε Πιτταδάκη⁴² Ελένης.

Σε ηλικία δεκαέξι ετών η Πολυτίμη παρουσιάστηκε στην Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή Ναυπλίου και υποβλήθηκε σε εξετάσεις⁴³ για την απόκτηση του διδασκαλικού πτυχίου. Το πτυχίο της δασκάλας εξασφάλιζε στην οικογένεια της Πολυτίμης την κάλυψη των βασικών αναγκών, που λόγω του Αγώνα είχε υποπέσει σε «κατάσταση ένδειας»⁴⁴. Από τη στιγμή που διορίστηκε, στις 3 Μαΐου 1837 στο Παρθεναγωγείο στο Ναύπλιο⁴⁵, στήριζε την οικογένειά της οικονομικά. Μάλιστα, για να καταφέρει να καλύψει όλες τις οικογενειακές ανάγκες, μετά τις 4μ.μ. που ολοκλήρωνε τις υποχρεώσεις της στο Παρθεναγωγείο, παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα.

Το σχολείο υπό τη διεύθυνση της Κουσκούρη λειτούργησε τέλεια και χαρακτηρίστηκε ως υποδειγματικό. Το γεγονός επιβεβαιώνει η επίσκεψη της βασίλισσας Αμαλίας, η οποία έμεινε έκπληκτη από την άριστη λειτουργία του και χάρισε στην Πολυτίμη μία «μικράν πόρπην ην έφερεν πάντοτε επί του στήθους της» ως ένδειξη της ευαρέσκειάς της προς τη νεαρή δασκάλα. Επιπλέον, έδωσε εντολή στο

⁴² Η Ελένη Πιτταδάκη καταγόταν από την Κρήτη. Τα μαθητικά της χρόνια τα πέρασε στη Σύρο στη σχολή Hildner στην Ερμούπολη, στην οποία δίδαξε για δύο χρόνια μετά το πέρας των σπουδών της. Από το 1832 έως το 1834 η Πιτταδάκη δίδαξε στο παρθεναγωγείο των Hill, ενώ με την έλευση του Όθωνα στην Αθήνα μετέβη με την οικογένειά της στο Ναύπλιο και διοργάνωσε την πρώτη «δημοτική σχολή» κορασίων. Πρόκειται για τον πρώτο επίσημο διορισμό διδασκάλισσας στο ελληνικό κράτος. Στο Ναύπλιο παρέμεινε για τρία χρόνια. Το 1837 κατόπιν βασιλικού διατάγματος συνέχισε τη διδασκαλική της δραστηριότητα στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας όπου παρέμεινε στη διεύθυνσή του μέχρι το 1840. Το 1840 η κυβέρνηση την τοποθέτησε διευθύντρια στο σχολείο της Γαλλίδας Volmerange, στη θέση της. Η Πιτταδάκη παρέμεινε σε αυτό μέχρι το 1842, κατόπιν ανέλαβε το δημοτικό σχολείο κορασίων Πειραιά. Σε αυτό παραμένει μέχρι το 1845, έτος κατά το οποίο ζητάει την παραίτησή της. Αιτία της παραίτησής της αποτελούσε ο επικείμενος γάμος της καθώς «κατά τα ήθη της εποχής γάμος και εργασία γυναικών δεν συμβιβάζονταν». Μετά από πίεση της δημοτικής αρχής του Πειραιά και των γονέων των μαθητριών αναλαμβάνει και πάλι τη διεύθυνση του σχολείου, πιθανότατα το 1851 ύστερα από έγκριση του συζύγου της. Διδάσκει για τέσσερα χρόνια περίπου οπότε και πεθαίνει απροσδόκητα το 1855 (Ασημάκη, 2007: 55).

⁴³ «Η Πολυτίμη ήταν η πρώτη γυναίκα στην Ελλάδα που έδωσε εξετάσεις στην τότε εκπαιδευτική επιτροπή, προκειμένου να αποκτήσει δίπλωμα διδασκάλισσας» (Ασημάκη, 2007: 56).

⁴⁴ Ο Ηλίας Κουσκούρης κάτοχος πολλών παρασήμων και αριστείων, παρά τη μεγάλη φτώχεια της οικογένειάς του, δεν καταδέχτηκε ποτέ να ζητήσει από το κράτος καμία υλική αποζημίωση (Φουντουκλή, 1890: 3).

⁴⁵ Στο Ναύπλιο και πιο συγκεκριμένα στην Αλληλοδιδασκτική Σχολή Κορίνθου γίνονται τα πρώτα ανοίγματα για την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου. Σ' αυτό συνέβαλε ο ζήλος των γονέων, κυρίως των παροίκων. Στις εστίες τους ήταν αναβαθμισμένη η θέση της γυναίκας και οι αντιλήψεις τους για την εκπαίδευσή της ξέφευγε πολύ από τις συντηρητικές και αυστηρές αρχές της ελληνικής οικογένειας. Σημαντική ήταν και η επίδραση που άσκησε στους Κορίνθιους ο αλληλοδιδάσκαλος Γεώργιος Κοντοπούλης για την εκπαίδευση των θυγατέρων (Αθουσάκης, 1999: 349).

Υπουργείο να προαγάγει την Πολυτίμη σε διδασκάλισσα Β΄ βαθμού⁴⁶, αφού πρώτα όμως έδωσε εξετάσεις ενώπιον των διευθυντών των δημοτικών σχολείων και των καθηγητών του Γυμνασίου το 1837.

Στις 10 Απριλίου 1840 βραβεύτηκε από τον διευθυντή των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του Αρσακείου. Τον Ιούνιο του 1843, η μισθοδοσία της Κουσκούρη μεταβιβάστηκε από το Εκκλησιαστικό Ταμείο στο Δημοτικό Ταμείο Ναυπλίου. Από τότε η διδασκάλισσα σταμάτησε να πληρώνεται, παρόλα τα παρακλητικά έγγραφα που απεύθυνε προς τη Γραμματεία για να λαμβάνει τακτικά το μισθό της. Οι προσπάθειες της έπεσαν στο κενό και λόγω ότι βρισκόταν πλέον σε άθλια οικονομική κατάσταση, ζήτησε τη μετάθεση της από το σχολείο. Η αίτησή της δεν έγινε αποδεκτή, αλλά τελικά στις 3 Οκτωβρίου μετατέθηκε στο **δημοτικό σχολείο κορασίων του Πειραιά**, όπου ανέλαβε τη διεύθυνσή του. Η Κουσκούρη έφυγε από το Ναύπλιο αφήνοντας τις καλύτερες εντυπώσεις στους πολίτες αλλά και στις αρχές του τόπου. Ο ίδιος ο Δήμαρχος Ναυπλίου έστειλε επιστολή στην οποία εξέφραζε την απώλεια από την απουσία της Κουσκούρη και τη βαθειά ευγνωμοσύνη του προς το πρόσωπο της για το πολύτιμο έργο που είχε πράξει.

Ποτέ δεν έπαψε η Πολυτίμη να εργάζεται με ενθουσιασμό και ζήλο. Έτσι, συνέχισε την διδασκαλική της καριέρα στον Πειραιά. Τέσσερα χρόνια μετά το καλοκαίρι του 1849 ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και ο Διευθυντής των δημοτικών σχολείων εξέφρασαν δημοσίως την ικανοποίησή τους για το έργο της Κουσκούρη και την προβίβασαν στο βαθμό της Επαρχιακής δασκάλας. Δυο χρόνια μετά προσκλήθηκε από το Υπουργείο για να διοργανώσει το **πρώτο σχολείο κορασίων** που ίδρυσε ο **δήμος στην Αθήνα** κατά την Οθωνική περίοδο. Την 1^η Οκτωβρίου του 1851, ημέρα έναρξης της λειτουργίας της εν λόγω σχολής, ο Υπουργός Παιδείας εξέφρασε δημοσίως την ευχαρίστηση-ικανοποίηση του για το έργο της Κουσκούρη και την προήγαγε στον ανώτερο βαθμό που μπορούσε να πάρει εκείνη την εποχή ένας δάσκαλος ή μία δασκάλα, δηλαδή σε Α΄ τάξης Νομαρχιακή Δασκάλα. Η διεύθυνση της σχολής υπό την Κουσκούρη φαίνεται πως ξεπέρασε τις προσδοκίες των αρχών και των πολιτών. Η νεαρή αλλά έμπειρη πια δασκάλα προσέλαβε ικανές και ικανούς δασκάλους/ους και βοηθούμενη από την υποδιευθύντρια Μαριέτα Ανδριέτου, δημιούργησε Νηπιαγωγείο, Αλληλοδιδασκτικό και με το πέρας του χρόνου

⁴⁶ «Ο νόμος του 1834 διαιρούσε το διδακτικό προσωπικό σύμφωνα με τις γνώσεις του σε τρεις κατηγορίες-τάξεις: α) σε διδασκάλους πρωτευουσών, νομών και επαρχιών, β) σε διδασκάλους δήμων Α΄ τάξης και γ) σε διδασκάλους δήμων Β΄ και Γ΄ τάξης. Ανάλογος με το βαθμό ήταν και ο μισθός: 100 δραχμές Α΄ τάξης διδάσκαλοι, 80 Β΄ τάξης, 50 Γ΄ τάξης» (Κλάδος, 1860: 533).

Συνδιδασκτικό και τρεις τάξεις του Ελληνικού Σχολείου, από το οποίο έβγαιναν πτυχιούχες μαθήτριες. Επιπρόσθετα, εισήγαγε τα μαθήματα της μουσικής, της ζωγραφικής, του χορού και της γυμναστικής⁴⁷, τα δύο τελευταία δεν προβλέπονταν από το νόμο του 1834 (Ασημάκη, 2007: 55-56, Φουντουκλή, 1890: 2-3).

Ένα χρόνο αργότερα, το 1852, στις πρώτες θερινές εξετάσεις⁴⁸ των κοριτσιών, η βασίλισσα Αμαλία βρέθηκε εκεί και εξέφρασε στην Πολυτίμη ξανά την «ευαρέσκειά της για την απόδοση του σχολείου». Επίσης, η Δημοτική Αρχή έστειλε εγγράφως τα συγχαρητήρια στην Πολυτίμη⁴⁹ συνοδευόμενο από ένα σπουδαίο χρηματικό ποσό. Οι αντιφάσεις όμως στη ζωή ενός ανθρώπου δεν λείπουν, έτσι τον ίδιο χρόνο δύο θλιβερά γεγονότα έμελλαν να αναστατώσουν την Πολυτίμη. Ο χαμός δύο αγαπημένων προσώπων της μητέρας και του άνδρα της μεγαλύτερης αδελφής της, του Αλ. Πράλλα, ο οποίος άφησε χωρίς πόρους τη γυναίκα του με τέσσερα ανήλικα παιδιά, έριξαν την νεαρή δασκάλα σε νέες δυστυχίες. Όμως, η Πολυτίμη όχι μόνο δεν εγκατέλειψε τα ορφανά ανήλικα της άλλα ανέλαβε την ανατροφή τους και συνέχισε να εργάζεται για να αντιμετωπίζει τις νέες ευθύνες (Ασημάκη, 2007: 56, Φουντουκλή, 1890: 4).

Το 1854, προτού η χολέρα ερημώσει την Αθήνα, παντρεύτηκε και η προτελευταία αδερφή της Κουσκούρη, με τον Χρήστο Παρμενίδη από τη Μαγχεστία και έτσι η Πολυτίμη αποφάσισε να δεχτεί την υποτροφία της βασίλισσας Αμαλίας για τη μετεκπαίδευσή της σε «εκπαιδευτικά καταστήματα» της Γερμανίας. Ενώ, όμως ετοιμαζόταν για το ταξίδι της, αρρώστησε από την επιδημία της χολέρας και πέθανε

⁴⁷ «Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νόμου του 1834, σε κάθε δημοτικό σχολείο έπρεπε να διδάσκονται τα εξής: «Κατήχησις, Στοιχεία Ελληνικής, Ανάγνωσις, Γραφή, Αριθμητική, η γνώσις των κατά τους νόμους παραδεδωμένων σταθμών και μέτρων, η Γραμμική Ιχθυογραφία και η Φωνητική Μουσική, ει δυνατόν δε, και στοιχεία της Γεωγραφίας, της Ελληνικής Ιστορίας, και εκ των Φυσικών Επιστημών τα αναγκαϊότερα». Πρέπει επίσης, να συνυπολογιστούν και οι νοοτροπίες της εποχής σχετικά με την αγωγή των κορασιών οι οποίες μάλλον απέρριπταν μαθήματα όπως η γυμναστική και ο χορός» (Κλάδος, 1860: 529 στο Φουντουκλή, 1890: 59).

⁴⁸ «Την Κυριακήν εγένετο έναρξις των ενιαυσίων εξετάσεων των μαθητριών του δαπάνη του δήμου Αθηνών συντηρούμενου εκπαιδευτηρίου των κορασιών, διευθυνομένου παρά της Κυρίας Πολυτίμης Κουσκούρη, παρήσαν εν αυταίς αι αρμόδιαι Κυβερνητικαί και Δημοτικαί αρχαί, η εφορευτική και εξεταστική επιτροπή και άλλοι φιλόμουσοι πολίται. Προ των εξετάσεων εξεφώνησεν η Κ. διευθύντρια λόγο, αρμόδιον εις την περίστασιν ταύτην, ευαρεστον εντύπωσιν εις το εκλεπτόν ακροατήριον εμπούησαντα. Το αποτέλεσμα των εξετάσεων τούτων θέλομεν δημοσιεύσει μετά το πέρας αυτών και την δήλωσιν της περί αυτών κρίσεως της Εξεταστικής Επιτροπής, συγκροτουμένης εκ λογίων και ευπόληπτων ανδρών. Και ο ζήλος των διδασκουσών εν τω διδακτηρίω τούτω, και η επιμέλεια των εις τούτο φοιτώντων κορασιών πιστεύομεν ότι θέλει να αποδείξει καρπόν ανάλογον προς τας ευχάς της Σεβ. Κυβερνήσεως και τας προσδοκίας του δήμου και των φιλοτίμως τα αυτού διεπόντων δημοτικών αρχών. Την προσεχή Κυριακήν 13 περαιουμένων των ανωτέρων εξετάσεων διανέμονται τα βραβεία» (Κουσκούρη, 1853: 184).

⁴⁹ Επειδή η Σχολή δε δεχόταν εσωτερικές μαθήτριες, πολλά κορίτσια οικόσιτα φιλοξενήθηκαν στην οικία Κουσκούρη (Φουντουκλή, 1890: 4).

σε ηλικία 34 χρονών τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Όπως μας πληροφορεί η Φουντουκλή, τόσο η οικογένειά της όσο και το έθνος⁵⁰ θρήνησε για το χαμό της Πολυτίμης, που υπηρέτησε για δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια την εκπαίδευση. (Ασημάκη, 2007: 57, Φουντουκλή, 1890: 4).

Από τον επικήδειο λόγο που συντάχθηκε από τον Κ. Δ. Ιωαννόπουλο, συνάδελφου της Πολυτίμης και εκφωνήθηκε στην κηδεία της από τον ίδιο, πληροφορούμαστε πολλά στοιχεία για τις αρετές, τα χαρίσματα και τον χαρακτήρα της Σπαρτιάτισσας. Όπως αναφέρει ο συνάδελφος και φίλος Ιωαννόπουλος, η Πολυτίμη ήταν μια ενάρετη (καλή – καγαθή) γυναίκα, καταγόμενη από μια έντιμη οικογένεια που είχε μοχθήσει πολύ στο αγώνα κατά την Επανάσταση. Ωστόσο, σαν άτομο πάντα έκανε υπομονή και δεν έχανε το θάρρος της, αντιθέτως έδινε κουράγιο στους συγγενείς και στους φίλους. Ο συνάδελφός της αναγνώριζε στην Πολυτίμη την έφεση που είχε στη διδασκαλία και παράλληλα στην διοίκηση του σχολείου. Πολλές από τις μαθήτρές της ακολούθησαν το παράδειγμά της και διορίστηκαν δασκάλες. Η Πολυτίμη Κουσκούρη όπως αναφέρει ο Ιωαννόπουλος είχε συνεχή επαφή με τη νέα γνώση και δεν περιόριζε τη διδασκαλία της στην απλή διάλεξη.

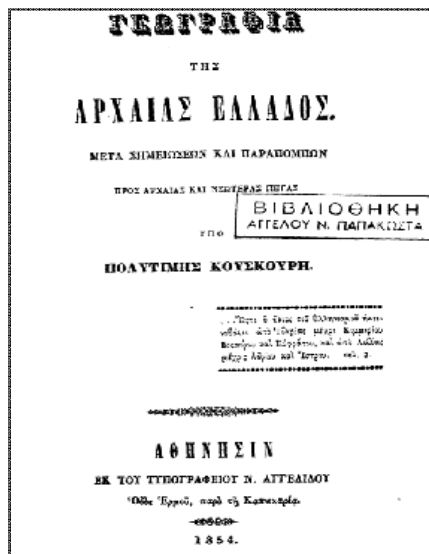
Για τον συντάκτη της Νεκρολογίας, η Πολυτίμη, αποτέλεσε άριστη συνάδελφος και ειλικρινής φίλη. Επιπλέον, η Πολυτίμη χαρακτηρίζεται για την χρηστότητα των ηθών της και την πιστή εκπλήρωση των θρησκευτικών της καθηκόντων. Τέλος, ο ομιλητής θεωρεί ότι το συγγραφικό και διδασκαλικό της έργο ωφέλησε το κοινωνικό σύνολο και τίμησε τη ελληνική γυναικεία ευφυΐα (Ιωαννόπουλος, 1855: 436-437).

2.2.1.2. Η παιδεία της Πολυτίμης Κουσκούρη

Από τα χειρόγραφα που σώζονται, εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η Πολυτίμη έβρισκε ξεκούραση από τους κόπους τη ημέρας στη μελέτη βιβλίων. Μάλιστα παρ’ όλες τις οικογενειακές ευθύνες, η Πολυτίμη δεν παραμέλησε ποτέ τα διαβάσματά της. Έμαθε Γαλλικά, Ιταλικά και Γερμανικά. Έγραψε πολλά πρωτότυπα άρθρα και μεταφράσεις που εκδόθηκαν στα περιοδικά της εποχής Ευτέρπη, Πανδώρα, Χρυσσαλίσ, στα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια της εργασίας διεξοδικότερα. Συγχρόνως, έγραψε και δημοσίευσε πολλά εκπαιδευτικά βιβλία όπως: ***Περί***

⁵⁰ Μάλιστα το Υπουργείο Εκκλησιαστικών έστειλε συλλυπητήριο έγγραφο στον πατέρα της, υπογεγραμμένο από τον Υπουργό Π. Αργυρόπουλο, με το οποίο επευφημούσε την Πολυτίμη ως την πιο ικανή και πρόθυμη δασκάλα. Επιπλέον, χορήγησε 200δραχμές στην μικρότερη αδελφή της ως βοήθεια για τις σπουδές της πιθανότατα στη ζωγραφική (Φουντουκλή, 1890: 5).

αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, *Ο Κονηγός και Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος*⁵¹. Το τελευταίο φαίνεται πώς είναι το σημαντικότερο έργο που έγραψε η Κουσκούρη, το οποίο αφιέρωσε στη βασίλισσα Αμαλία και αντίτυπα αυτού δώρισε επίσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Αρσάκειο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Ασημάκη, 2007: 56, 59, Ριζάκη, 2007: 55, Φουντουκλή, 1890: 4).

Από τα άρθρα *Περί της των αρχαίων Φιλοσοφίας και των διαφόρων αιρέσεων αυτής*’ στο περιοδικό Νέα Πανδώρα και *‘Αθήναι*’ στο περιοδικό Ευτέρπη που έγραψε η Πολυτίμη Κουσκούρη, αναδύεται η αρχαϊζουσα παιδεία της συγγραφέως και οι επιρροές που έχει δεχτεί από το Διαφωτισμό. Η Πολυτίμη τάσσεται υπέρ της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας όπου σε συνδυασμό με τη σπουδή της φύσης και της αρετής, εξευγενίζεται η ψυχή του ανθρώπου και μέσω της αλήθειας και της ορθής σκέψης, οδηγείται σταδιακά στην ευδαιμονία (Κουσκούρη, 1854: 238-239, 94-96).

Πέρα από την επίδοσή της στα γράμματα, ασχολήθηκε με τη ζωγραφική, τη χειροτεχνία, τη μουσική και τη ραπτική. Μεγάλη αγάπη έτρεφε η Πολυτίμη για τη φύση, λάτρευε τα άνθη. Όπως μας πληροφορεί η Φουντουκλή, το μικρό της δωμάτιο κοιτούσε πάντα σε ένα μικρό κήπο, τον οποίο επισκεπτόταν πριν κοιμηθεί. Λέγεται ακόμα ότι έπαιζε κιθάρα, τραγουδούσε και υμνούσε το Θεό (Φουντουκλή, 1890: 3).

⁵¹ Η Γεωγραφία της Π. Κουσκούρη εκδόθηκε το 1854 και είναι αφιερωμένη στη βασίλισσα Αμαλία. Πρόκειται για γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδας, που σκοπό έχει να διδάξει τη νεολαία, να αυξήσει το ζήλο για αγώνες έτσι ώστε να ξαναζήσει η Ελλάδα το αρχαίο μεγαλείο. Το βιβλίο διαιρείται σε πέντε μέρη, αναφέρεται αρχικά στην καταγωγή των Ελλήνων και το γεωγραφικό χώρο που ονομαζόταν Ελλάδα, συνεχίζει με τα γεωγραφικά διαμερίσματα ξεκινώντας από την Πελοπόννησο (Πατριδογνωσία). Η Κουσκούρη στον πρόλογο του έργου δε χάνει την ευκαιρία να μιλήσει για την αγωγή των παιδιών, η οποία είναι και αποτέλεσμα της επιρροής που δέχονται οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι για να δημιουργηθεί ένας ανώτερος πολίτης, σ’ αυτό συντελούν παράγοντες όπως: οι νόμοι του κράτους όταν οδηγούν στην ευημερία και στην ευτυχία, η οικογένεια, το εύκρατο κλίμα και η θρησκεία (Κουσκούρη, 1854: ε’- ή).

2.2..1.3 Συναναστροφές της Π. Κουσκούρη

Την Πολυτίμη Κουσκούρη θαύμαζαν⁵² οι φιλόλογοι Φίλιππος Ιωάννου και Σκαρλάτος Βυζάντιος. Επίσης, η συγγραφέας της εποχής Dora d’ Istria στο σύγγραμμά της *Η περιήγησίς μου στην Ανατολή* σχολιάζει θετικά το βιβλίο της Κουσκούρη *‘Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος’*, χαρακτηρίζοντάς το ως «*άριστα καταρτισμένον*» (Φουντουκλή, 1890: 4).

2.2.2 Το έργο της Πολυτίμης Κουσκούρη

2.2.2.1 Μητέρα: σημείο αναφοράς στην ανατροφή των παιδιών

Η Πολυτίμη Κουσκούρη στα άρθρα της *Περί των Κορασίων Ανατροφής*, του 1853 και *Περί της Εκπαιδεύσεως του Γυναικείου Φύλου*, του ίδιου χρόνου, στο περιοδικό Νέα Πανδώρα, καταθέτει τις απόψεις γύρω από το θέμα της ανατροφής-αγωγής των κοριτσιών. Η Πολυτίμη θεωρεί ότι η μόρφωση που θα πάρει το παιδί εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το ήθος και τις διαθέσεις της μητέρας, άποψη την οποία συναντούμε διάχυτη στο έργο του μεγάλου παιδαγωγού του Νεανθρωπισμού Pestalozzi, *‘Λεονάρδος και Γερτρούδη’* (Σταματάκη, 1988: 27, Κουσκούρη, 1853: 198).

Κεντρικό λοιπόν, σημείο στην παιδαγωγική της Κουσκούρη κατέχει η μητέρα, η οποία είναι ο πρώτος και πιο σπουδαίος παιδαγωγός του ανθρώπου. Σημαντικότερη αγωγή θεωρεί την ανατροφή που λαμβάνει το άτομο μέσα στην οικογένεια, κυρίως όμως από τη μητέρα και λιγότερο από τον πατέρα λόγω της εκτός της οικίας δουλειάς του. Από τη στιγμή που η μητέρα ξεκινά να θηλάζει το παιδί της, αρχίζει το έργο της αγωγής. Η αγωγή είναι καλό να ξεκινά από μικρή ηλικία, τότε που ο χαρακτήρας είναι ακόμα τρυφερός και εύπλαστος και μπορούν να εγχαραχτούν σ’ αυτόν θετικές στάσεις. Όσο πιο μικρό το παιδί τόσο μεγαλύτερη η επιρροή για την υπόλοιπη ζωή «*Ευπλαστον και υγρόν η νεότης, και ταις τούτων ψυχαίς απαλαίς έτι τα μαθήματα εντήκεται, πάν δε το σκληρόν χαλεπώς μαλαττεται*» (Κουσκούρη, 1853: 277).

⁵² Από τους συνδρομητές του βιβλίου της *‘Γεωγραφίας της αρχαίας Ελλάδος’* (περίπου τετρακόσιοι τριάντα στον αριθμό), συμπεραίνουμε ότι μια μεγάλη μερίδα πολιτών γνώριζε την Πολυτίμη Κουσκούρη και θαύμαζε το έργο της. Μάλιστα μέσα στον ονομαστικό κατάλογο των συνδρομητών βρίσκουμε τη Μαρία Κόρκ, τον Σκαρλάτο Βυζάντιο και τον Ιωάννη Κοκκώνη. Σ’ αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε ότι τον ίδιο χρόνο (1854) ο Ιάκωβος Ραγκαβής εκδίδει και εκείνος τρίτομο εγχειρίδιο γεωγραφίας *‘Τα Ελληνικά’*, ενώ ο Ιωάννης Κοκκώνης είχε εκδώσει βιβλίο γεωγραφίας *‘Γεωγραφία στοιχειώδης παλαιά και νεότερα’* από το 1839, τα οποία χρησιμοποιεί η συγγραφέας μας ως πηγές του πονήματός της. Επιπλέον πηγές που χρησιμοποίησε για τη συγγραφή του εν λόγω εγχειριδίου ήταν το λεξικό του Σκαρλάτου, η γεωγραφία του Κούμα και τα έργα των: Στράβων, Πανσανία, Πολύβιου, Ηροδότου, Θουκυδίδη, Thurot και Heeren (Κοκκώνης, 1839, Ραγκαβή, 1854).

Η Κουσκούρη φανερά επηρεασμένη από την πεσταλότσια θεωρία, βάζει στο κέντρο της εκπαίδευσης τη μητέρα, η οποία δύναται να ρυθμίσει τη καρδιά του παιδιού, να του εμφυτεύσει ιδέες και αγνά συναισθήματα που θα το οδηγούν σε όλη του τη ζωή και θα το καταστήσουν τίμιο, κριτικό και αγαθό πολίτη. Η μητέρα δε διδάσκει μόνο αλλά διαπλάθει την ψυχή του ανθρώπου, ώστε το άτομο να προκρίνει την τιμή και να αποκηρύττει το χρήμα, να αγαπά τους συνανθρώπους του και να βοηθά τους δυστυχισμένους. Τέλος, η μητέρα εμπνέει στο παιδί την αρετή (Κουσκούρη, 1853: 521).

Για να καταφέρει όλα τα παραπάνω η μητέρα πρέπει να έχει θωρακιστεί μέσω της παιδείας. Όπως ισχυρίζεται η Κουσκούρη, όταν η μητέρα δεν γνωρίζει τίποτα άλλο παρά τις γυναικείες μηχανορραφίες, όταν δεν μπορεί να κατανοήσει τις άσχημες συνέπειες της παραμελημένης ή μη φροντισμένης ανατροφής, δεν μπορεί να μιμηθεί τα άξια παραδείγματα και τα νοήματα που κρύβονται στα βιβλία. Επίσης, όταν η μητέρα ασχολείται μόνο με τον ατομικό καλλωπισμό, δεν μπορεί να επιδράσει θετικά πάνω στα παιδιά της. Πρέπει λοιπόν, οι μητέρες να μη μένουν στην αμάθεια, εφόσον συγκροτούν το ήμισυ του πληθυσμού, το οποίο θα αναθρέψει το υπόλοιπο μισό (Κουσκούρη, 1853: 521).

Κατά την παιδαγωγό, η μητέρα είναι εκείνη που θα κάνει το κορίτσι να αγαπήσει τη μάθηση και την εργασία, είναι εκείνη που θα εξηγήσει τις λεπτομέρειες και την ωφέλεια της κάθε δουλειάς. Τέτοιους είδους προσδοκίες που υποβάλλονται στο έργο ανταποκρίνονται στα κοινωνικά δεδομένα και στις παιδαγωγικές επιδιώξεις της εποχής, όπου υφίσταται έντονα η έμφυλη διαφοροποίηση, η οποία θέλει ξεκάθαρα εξωτερική εν γένει δραστηριότητα των αγοριών σε αντίθεση με την εσωτερική οικιακή ενασχόληση των κοριτσιών. Πρόσκειται λοιπόν, θετικά στο θέμα της γυναικείας εργασίας, άποψη που μας έρχεται από το Διαφωτισμό που θέλει τη γυναίκα χρήσιμη στην οικογένεια και κατ’ επέκταση στην κοινωνία. Ταυτόχρονα, θεωρεί την οκνηρία χειρότερη της δουλειάς, διότι είναι πηγή ανίας και αποχαύνωσης της ψυχής. Συνεχίζει λέγοντας ότι η τεμπελιά είναι έξις ανίατη, η οποία πολλές φορές εθίζει τον άνθρωπο σε βαθύ ύπνο (Κουσκούρη, 1853: 200).

Όταν η γυναίκα έχει πάρει καλή ανατροφή και μόρφωση, μπορεί να διοικήσει καλύτερα τα του οίκου της, να μεταλαμπαδεύσει τις ηθικές αρχές στα παιδιά της, να επιφέρει συζυγική ευτυχία.

Η Κουσκούρη υποστηρίζει ότι η κακή αγωγή των γυναικών και οι βλαβερές συνέπειες της, πηγάζουν από την όχι σωστή ανατροφή της μητέρας, λόγω του ότι ζει

στην αμάθεια και χωρίς σύνεση ή από ιδέες που ενέσπειραν στο μυαλό όταν ήταν μικρό κορίτσι άλλες γυναίκες (Κουσκούρη, 1853: 199).

2.2.2.2 Η αγωγή στην οικογένεια

Όπως προαναφέραμε τα αρχικά στάδια της ζωής ενός παιδιού είναι τα σημαντικότερα, διότι εκεί εντυπώνονται οι εμπειρίες που ακολουθούν το άτομο σε ολόκληρο το βίο του, άρα η αγωγή ξεκινά από τη στιγμή που το παιδί γεννιέται «*η ουσίαν του εγκεφάλου των είναι απαλή και παγιούται καθ’ εκαστην, το δε πνεύμα αυτών δεν γνωρίζει τίποτε, τα πάντα είναι δι’ αυτό νέα. Η απαλότης αυτή του εγκεφάλου είναι η αιτία του να γίνονται αι εντυπώσεις ευκόλως...*» (Κουσκούρη, 1853: 278).

Αρχικά, ο γονέας πρέπει να καταπιάνεται με τη σωστή κάλυψη των ζωτικών αναγκών του παιδιού, δηλαδή, οτιδήποτε σχετίζεται με την υγεία, τη διατροφή και τον ύπνο του. Κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής πρέπει να προφυλάσσεται η υγεία του παιδιού και το γέυμα του να αποτελείται από απλές τροφές. Θεωρείται ότι οι απλές τροφές είναι ανώτερες για τον οργανισμό, σε αντίθεση με τα «πολυποίκιλα φαγητά», τα οποία παρατείνουν την όρεξη. Επιπλέον, είναι ανάγκη τα παιδιά να τρώνε συγκεκριμένες ώρες για να μην επιβαρύνεται η διαδικασία της πέψης στο στομάχι. Μέσα στις φυσικές λειτουργίες του ανθρώπου συγκαταλέγεται και ο ύπνος, ο οποίος είναι καλό να είναι μέτριος, διότι καθιστά τον άνθρωπο «φαιδρόν, εύρωστον και ρωμαλέον» δίνοντάς του ευεξία (Κουσκούρη, 1853: 200, 278). Η έμφαση στη σωματική υγεία και η αξία της διατροφικής αγωγής είναι επιρροές από το διαφωτιστικό παιδαγωγικό ιδεώδες.

Συνεχίζοντας τις υποχρεώσεις φαίνεται πως κύριο μέλημα του γονέα είναι η σωστή εκμάθηση της γλώσσας και της ομιλίας. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν όχι μόνο να συσσωρεύουν τις λέξεις στη μνήμη τους, αλλά να κατανοούν κυρίως τη σημασία τους. Οι πρώτες κουβέντες που θα ψελλίσει το παιδί καλό είναι να είναι λέξεις αγάπης και ευσέβειας. Με αυτό τον τρόπο και οι πρώτες πράξεις του θα έχουν οδηγό την ηθική και την αρετή (Κουσκούρη, 1853: 277, 521).

Επιπρόσθετα, οι γονείς δεν πρέπει να ξεχνούν ότι τα παιδιά σκέφτονται περισσότερο απ’ όσο νομίζει η πλειοψηφία και αυτός είναι ο λόγος που οφείλουν οι ενήλικες να τους λένε την αλήθεια. Καμία προσποίηση δεν είναι θεμιτή για να καταπραΰνει ή να πείσει ένα παιδί. Τα παιδιά πρέπει να οδηγούνται δια μέσου του ορθού λόγου στην αλήθεια. Αυτό θα τα βοηθήσει μετέπειτα στη ζωή τους να

αξιολογούν ευκολότερα και να μάθουν να εκφράζουν την άποψή τους για θέματα που γνωρίζουν καλά (Κουσκούρη, 1853: 278).

Η Κουσκούρη δεν παύει να υπενθυμίζει και να τονίζει την ανάγκη για σωστή άσκηση του πατρικού και μητρικού ρόλου των γονιών. Τούτη την πεποίθηση τη βρίσκουμε να επαναλαμβάνεται συχνά στο έργο του Pestalozzi, ο οποίος πίστευε ότι τίποτα δε θα μπορούσε να αντικαταστήσει τον ευλογημένο ρόλο της οικογένειας στην άσκηση της αγωγής των παιδιών (Μαντζάνας, 1993: 94-95).

2.2.2.3 Παιδαγωγικές Αρχές

Η Πολυτίμη ενδιαφερόταν για την ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη των μαθητριών της, γι’ αυτό το λόγο προωθούσε τόσο την πνευματική-ψυχική ανάπτυξη των κοριτσιών όσο και τη σωματική. Για να το πετύχει αυτό είχε εισαγάγει στο Πρόγραμμα επιπλέον, τα μαθήματα της μουσικής, της ζωγραφικής του χορού και της γυμναστικής (Φουντουκλή, 1890: 4). Η συνολική διαμόρφωση του ατόμου εκφράζεται σε μεγάλο βαθμό από το ρεύμα του Νεοανθρωπισμού και τον Pestalozzi (Reble, 2005: 296-297).

2.2.2.3.1 Αντιμετώπιση του παιδιού: Ποινές - Αμοιβές

Κατά την παιδαγωγό, δε χρειάζεται να ενθαρρύνουμε την ευχαρίστηση που αισθάνεται ένα μικρό παιδί, όταν όλοι ασχολούνται μαζί του και με αυτά που κάνει, γιατί κάτι τέτοιο φέρνει ολέθρια αποτελέσματα στο ίδιο το παιδί (Κουσκούρη, 1853: 278-279).

Επιπλέον, οι εκφοβισμοί των παιδιών για την ύπαρξη φαντασμάτων ή αόρατων πνευμάτων, απαγορεύονται ως δια ροπάλου από την παιδαγωγό, διότι κλονίζουν τη σκέψη των παιδιών, συνθλίβουν την παιδική ψυχή και την καθιστούν αδύναμη και δειλή (Κουσκούρη, 1853: 278).

Παρόλα αυτά στην παιδαγωγική της Κουσκούρη επιτρέπονται οι παρατηρήσεις και οι επιπλήξεις όταν πρόκειται για το καλό του παιδιού και θεωρούνται επιβλαβείς οι κολακείες και η ανατροφή μέσω των υλικών απολαβών. Πιο συγκεκριμένα για τις συνεχείς και άνευ λόγου επευφημίες προς το παιδί, η Κουσκούρη τείνει να είναι αρνητική, διότι όπως ισχυρίζεται τέτοιες συμπεριφορές εξυπατούν το παιδί, το οποίο μελλοντικά πιθανόν να πλανάται στη ζωή του (Κουσκούρη, 1853: 200, 279).

2.2.2.3.2 Εκπλήρωση Επιθυμιών

Κύριο στοιχείο της διαπαιδαγώγησης του παιδιού αποτελεί η βαθμιαία στέρηση των επιθυμιών (στοιχείο διαφωτισμού). Αν καταφέρει ο γονιός να πείσει το παιδί να σταθεί μακριά από τις επιθυμίες του, τότε το παιδί καθίσταται υπομονετικό, σταθερό, ήσυχο, εύπιστο στη ζωή του. Αντίθετα, η έμφαση στην εκπλήρωση των επιθυμιών, κάνει τα παιδιά επιθετικά και ανήσυχα με κλίση προς το κακό, γεγονός που τείνει να θυμίζει το προπατορικό αμάρτημα (Κουσκούρη, 1853: 278).

2.2.2.4 Αγωγή Κοριτσιών

Στο ίδιο άρθρο κατηγορεί όσους «μεγαλύτεροι νόες» πιστεύουν ότι τα κορίτσια δεν πρέπει να αποκτούν ευρεία μάθηση, επειδή όπως υποστηρίζουν, γίνονται ματαιόδοξα και δεν μπορούν να εξουσιάσουν τον εαυτό τους. Θεωρεί αδιανόητο, οι γυναίκες να πράττουν μόνο όσα ο σύζυγος λέει, γι’ αυτό το σκοπό αναφέρει τα καθήκοντα των γυναικών, τα οποία θεωρεί εξίσου σημαντικά και ωφέλιμα στην κοινωνία. Μερικά από αυτά είναι η φροντίδα της οικογένειας και του συντρόφου, η ανατροφή των παιδιών και οι οικιακές δουλειές.

Εντούτοις, δημιουργεί και μια λίστα από πράγματα με τα οποία δεν μπορούν να καταπιαστούν οι γυναίκες, απόψεις που αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό τα πρότυπα και τις κυρίαρχες απόψεις της εποχής που ζει. Οι γυναίκες λοιπόν δεν προορίζονται για τη δημόσια σφαίρα, άποψη που βρίσκουμε στο έργο του Κούμα, πιο αναλυτικά δεν μπορούν να κυβερνήσουν ένα κράτος. Ειδικότερα, δεν μπορούν να αναμειχτούν στην πολιτική ούτε να λάβουν μέρος σε στρατιωτικές επιχειρήσεις ή στα εκκλησιαστικά θέματα. Τόσο το σώμα όσο και το πνεύμα θεωρείται ασθενέστερο από των ανδρών (εννοεί ότι είναι προορισμένη για μέτρια σωματική άσκηση και ότι δεν της αρμόζουν οι μηχανικές τέχνες) για να μπορούν να ασχολούνται με τα παραπάνω. Η σωματική και πνευματική κατωτερότητα των γυναικών συνέχουν το 5^ο κεφάλαιο στο έργο του Rousseau, που είναι αφιερωμένο στην αγωγή της Sophie. Παρόλα αυτά όμως, μπορούν να μετέχουν στη μόρφωση, διότι αφενός δεν στερούνται από τη φύση τους σε τίποτα σε σχέση με τους άνδρες αφετέρου αποτελούν το μισό του πληθυσμού, το οποίο αν μείνει στην αμάθεια, θα επιφέρει βλάβη στο άλλο μισό (Κουσκούρη, 1853: 199).

Η Κουσκούρη αφιερώνει μέρος του άρθρου για να εξηγήσει τις αρνητικές συνέπειες της αμάθειας και της άγνοιας. Λέει χαρακτηριστικά ότι «*Η αμάθεια νεανίδος τινος φέρει αηδίαν και κούρασιν εις την ψυχήν αυτής*» και παρακάτω «*Δεινόν η άγνοια και πολλών κακών ανθρώποις αιτία*». Τα αποτελέσματα αυτής είναι η μαλθακότητα, η άμετρη και ακόρεστη περιέργεια και η ροπή προς τις διασκεδάσεις και τα θεάματα. Η εικόνα λοιπόν της αμαθούς κόρης είναι ένα πλάσμα ρηχό, φαντασιόπληκτο και χωρίς κριτική σκέψη. Κινείται μακριά από τη σφαίρα της πραγματικότητα και πολλές φορές βρίσκεται σε δυσμενή θέση, στρέφοντας τον εαυτό της σε μάταιες και επικίνδυνες καταστάσεις (Κουσκούρη, 1853: 200).

Οι προτάσεις της παιδαγωγού προχωρούν και στο επίπεδο των αναγνωσμάτων, όπου δεν προωθούνται βιβλία που ενισχύουν τη ματαιοφροσύνη και δημιουργούν «αερώδη αισθήματα» και πάθη. Τέτοια είναι τα μυθιστορήματα, οι κωμωδίες, τα διηγήματα, στα οποία αναφέρεται το στοιχείο του έρωτα, δείχνοντας μια εσφαλμένη εικόνα του κόσμου (Κουσκούρη, 1853: 200). Διαφοριστικό ξεκάθαρο είναι το στοιχείο της προώθησης «ωφέλιμων αναγνώσεων» και η αρνητική στάση απέναντι στα «καινοφανή αναγνώσματα».

2.2.2.5 Το σχολείο

Μετά από την οικογένεια και την ανατροφή που θα πάρει το παιδί στο σπίτι, την εκπαίδευση του έρχεται να συμπληρώσει το σχολείο. Η Πολυτίμη Κουσκούρη θεωρεί ότι τα σχολεία είναι εργαστήρια μέσα στα οποία αποκτάται η ηθική και κοινωνική ευτυχία του ατόμου. Αυτό συμβαίνει διότι σ' αυτά κυριαρχεί η μάθηση, η οποία μπορεί να πλάσει το άτομο, να το αναδείξει και να το καταξιώσει.

Για να μπορέσει να στηρίξει την άποψη αυτή, ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος, όπως όλα τα πλάσματα της φύσης, γεννιέται με τις «ακάνθας» του, με τα αγκάθια του δηλαδή. Η ανατροφή και το περιβάλλον που μεγαλώνει του προσθέτουν συνεχώς νέα. Έτσι, έργο του σχολείου είναι να προσπαθήσει να εκριζώσει όλα τα φυσικά ή επίκτητα ελαττώματα και να αναδείξει τον αληθινό άνθρωπο.

Στην επιχειρηματολογία της χρησιμοποιεί το παράδειγμα των αυτόχthonων κατοίκων της Αμερικής, οι οποίοι ήταν «ακατέργαστοι», αλλά μετά την επαφή τους τον 15^ο αιώνα με τους Ευρωπαίους και αφού δέχτηκαν τη διδασκαλία, αναπτύχθηκαν νοητικά και έπειτα δεν υστερούσαν σε σχέση με τους πολιτισμένους (Κουσκούρη, 1853: 520).

Επιστρέφοντας στην θετική επιρροή του σχολείου και της εκπαίδευσης, η Πολυτίμη δεν επικεντρώνεται μόνο στα οφέλη που λαμβάνει το άτομο, αλλά και σε αυτά που η κοινωνία δέχεται ως επίδραση από τις πράξεις των ατόμων. Το σχολείο αλλάζει την κοινωνία. Το σχολείο οδηγεί τους ανθρώπους στον προορισμό της ζωής τους.

Κύριο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης του σχολείου είναι η θρησκεία, την οποία οι μαθητές διδάσκονται μαζί με τα δόγματα, τις εντολές της πίστης και την ηθική. Η παιδεία δεν μπορεί να εννοηθεί έξω από τα πλαίσια της χριστιανικής θρησκείας, η τελευταία μάλιστα προετοιμάζει και υποδεικνύει τον προορισμό του ανθρώπου για τη μελλοντική αιώνια ζωή. Φωτεινό παράδειγμα για τους μαθητές αποτελούν οι σοφοί διδάσκαλοι όπως ο Μ. Βασίλειος, ο Χρυσόστομος, ο Κύριλλος, ο Αθανάσιος, ο Γρηγόριος άνδρες που πολέμησαν τις αιρέσεις (Κουσκούρη, 1853: 520).

Ανάλογα με τη σύστασή τους και τον σκοπό τα σχολεία διακρίνονται σε εκείνα που δίνουν επιστημονική εκπαίδευση, άλλα προετοιμάζουν το άτομο για την ανώτερη βαθμίδα και άλλα παρέχουν σε κάθε πολίτη τις αναγκαίες γνώσεις (Κουσκούρη, 1853: 520-521).

2.2.2.5.1 Η Αλληλοδιδασκτική

Μέθοδος

Η Πολυτίμη Κουσκούρη λίγο πριν το τέλος της ζωής της, το 1854, εκδίδει το έργο «Περί της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου, τα μεν συλλεχθέντα, τα δε συνταχθέντα». Στον πρόλογο του έργου απευθύνεται τόσο στους άνδρες δασκάλους όσο και στις γυναίκες δασκάλες, αποκαλώντας τους «Συνάδελφοι». Ένα μέρος του πονήματός της το περισυνέλεξε από τις αναγνώσεις της και το υπόλοιπο το συνέταξε για δική της ωφέλεια. Πρόκειται για ένα μικρό οδηγό 29 σελίδων, ο οποίος περιλαμβάνει τις βασικές αρχές της μεθόδου, την

ιστορική της προέλευση, την μεταφορά της στην Ελλάδα και την προσφορά της, το αναλυτικό πρόγραμμα με την ύλη καθώς και τις διδακτικές αρχές για κάθε μάθημα ξεχωριστά. Τέλος, ο οδηγός κλείνει με την θετική αποτίμηση της συγγραφέως για την Μέθοδο *‘αν ο ελληνικός λαός εκπαιδευτεί μέσω αυτής της Μεθόδου, τότε η μάθηση, η ανατροφή και η αρετή θα διαδοθεί σε όλες τις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, οδηγώντας τες στην ευδαιμονία’* και ένα μικρό σχόλιο για όσους την κατακρίνουν (Κουσκούρη, 1854: 29).

Σύμφωνα με την παιδαγωγό, η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος είναι προϊόν της φιλοσοφίας και αποτέλεσμα πολύχρονης πείρας σοφών ανδρών, γι’ αυτό έχει διπλό στόχο να επιτελέσει: από τη μία να μορφώνει τους πολίτες για να γίνουν σωστοί στην κοινωνία (διαφωτιστικό παιδαγωγικό ιδεώδες που εκφράζεται και από τον Αδ. Κοραή Παπαδάκη, 1992: 64) και από την άλλη να εκπαιδεύει καλούς μαθητές για την ανώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα (Κουσκούρη, 1854: 1).

Στις πρώτες σελίδες του έργου γίνεται εκτενή αναφορά στην προέλευση της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου, στο σκοπό, στα μέσα, στην εφαρμογή αυτής και στην προσφορά. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος εμφανίζεται στο βιβλίο τόσο ως διδακτική μεθοδολογία όσο και ως ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό σύστημα και βασική παιδαγωγική αρχή της μεθόδου αναδύεται η εκπαίδευση όλου του λαού (Παπαδάκη, 1992: 20).

Η βάση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου είναι η διδασκαλία των παιδιών από άλλα παιδιά, τα οποία είναι πιο προχωρημένα. Αυτού του είδους η διδασκαλία βελτιώνει τη σκέψη και ενδυναμώνει το άτομο, χωρίς πολύ κόπο. Το παιδί εφόσον διδάσκει και διδάσκεται ταυτόχρονα, μαθαίνει να εξουσιάζει τον εαυτό του, κάτι που είναι αναγκαίο και ωφέλιμο. Επιπρόσθετα, η συγκεκριμένη μέθοδος βελτιώνει και τελειοποιεί τη Στοιχειώδη διδασκαλία, βοηθά στην εξάπλωση της μάθησης και στη διάδοση της αγωγής και της γνώσης (Κουσκούρη, 1854: 5-6). Μάλιστα ένας Ρωμαίος Παιδαγωγός, ο Κουϊγκλιτιανός, εκθειάζει την αλληλοδιδασκτική λέγοντας ότι: *«δια τους παίδας εν τω αναγιγνώσκειν δε δίδεται άλλο τι τεπρνώτερον και ευκολώτερον ή το να έχωσι δια παραδειγμα τους ομηλίκας αυτών»* (Κουσκούρη, 1854: 10).

Μέσα από τη διαδικασία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου αναπτύσσεται το ήθος, πράγμα που αποτελεί την προετοιμασία του ατόμου στο να γίνει μελλοντικά καλός πατέρας ή μητέρα αντίστοιχα, γονιός που θα γνωρίζει πώς θα αναθρέψει και θα χειριστεί τα παιδιά του (Κουσκούρη, 1854: 6).

Οι ρίζες της αλληλοδιδασκτικής βρίσκονται στην αρχαία Σπάρτη όπου σύμφωνα με τον Πλούταρχο στο βίο του Λυκούργου, τα παιδιά χωρίζονταν σε ομάδες που ονομάζονταν «βούαι», με επικεφαλής τους «Βουαγούς» που εκλέγονταν μεταξύ των ικανότερων (Κουσκούρη, 1854: 6, Παπαδάκη, 1992: 30).

Επίσης, σύμφωνα πάντα με την Κουσκούρη, η αρχή της μεθόδου βρίσκεται στην Αγία Γραφή αλλά και στην Πολιτεία του Πλάτωνα. Η Μέθοδος χαρακτηρίζεται ευφυέστατη και από ένα Γάλλο, το 1675, ο οποίος αναφέρει ότι εφαρμοζόταν σε σχολείο της Αθήνας κοντά στο ναό του Θησέως (Κουσκούρη, 1854: 7).

Με ένα επαγωγικό συλλογισμό η Κουσκούρη προσπαθεί να αποδείξει ότι η Αλληλοδιδασκτική πρόκειται για ελληνικό δημιούργημα, το οποίο τελειοποίησαν οι ευρωπαίοι σοφοί. Δε θα θεωρηθεί λοιπόν, ούτε νέα ούτε αρχαία εφεύρεση, διότι οι αρχές που τη διέπουν υπήρξαν και συνυπάρχουν μαζί με τον άνθρωπο, ενώ η εφαρμογή της έγινε από την εποχή που οι άνθρωποι αισθάνθηκαν την ανάγκη να μοιραστούν με τους άλλους τις ιδέες που τους γεννιούνται από τα διάφορα γεγονότα, φαινόμενα ή αντικείμενα. Η Αλληλοδιδασκτική σαν ιδέα υπάρχει παντού σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες και είναι πολύ περισσότερο διανοητική δύναμη ή καλύτερα φυσική ανθρώπινη ιδιότητα. Και επειδή στον άνθρωπο αρέσει να τελειοποιεί όλες τις διανοητικές του δυνάμεις, τελειοποίησε και την αλληλοδιδασκτική, η οποία χρησιμεύει στη βελτίωση του ανθρωπίνου γένους και λειτουργεί κατά της αμάθειας και της πλάνης.

Η πρώτη πρακτική εφαρμογή της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου έγινε από τον Paulct κατά το 1772, τα θεμέλια όμως της μεθόδου έθεσαν ο Αγγλικανός κληρικός Andrew Bell και ο Γάλλος, Joseph Lancaster, το 1796 στο Λονδίνο. Αργότερα οι μέθοδοι του Bell και του Lancaster συγχωνεύτηκαν και δημιούργησαν μία θεωρία, την οποία συνέγραψαν οι Λαυστέριος και Αλέξανδρος Δελαβόρδης (Κουσκούρη, 1854: 5, 9-10, Παπαδάκη, 1992: 31-32).

Στην Ελλάδα ο Γ. Κλεόβουλος ήταν ο πρώτος που δίδαξε με αυτή τη μέθοδο, διδάσκοντας στο Ιάσιο. Το 1819 τύπωσε πίνακες, συνέταξε και ερμήνευσε τη μέθοδο σύμφωνα με τις Ευρωπαϊκές θεωρίες. Επίσης, πρόσθεσε σημαντικές παρατηρήσεις για να αποδείξει τις αρχές της Μεθόδου. Αμέσως μετά ο Α. Πολίτης σπούδασε τη μέθοδο στην Ευρώπη και ερχόμενος στην Ελλάδα διορίστηκε έφορος των Αλληλοδιδασκτικών Σχολειών του Ιονίου Κράτους. Έπειτα ο Συνέσιος ασχολήθηκε με τη μέθοδο και ασχολήθηκε περισσότερο με τις ποινές των άτακτων μαθητών, έγραψε για τον προβιβασμό και τα σχολικά κτήρια (Κουσκούρη, 1854: 13).

Με την αλληλοδιδασκτική ασχολήθηκε και ο Νεόφυτος Νικητόπουλος, πληροφορία που μας έρχεται από τα Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος, από όπου πληροφορούμαστε ότι στη συνεδρίαση της 7^{ης} Αυγούστου 1824 «ανεγνώσθη αναφορά Νεόφυτου Παππά Νικητόπουλου μετά σχεδίων των πρώτων στοιχείων και στοιχειωδών μαθημάτων της αλληλοδιδασκτικής». Τα σχέδια του Νικητόπουλου αφού παραδόθηκαν στο έφορο της Παιδείας Γρ. Κωνσταντά για να διατυπώσει τη γνώμη του, αποφασίστηκε να τυπωθούν σε τρεις χιλιάδες αντίτυπα στο τυπογραφείο της Κυβερνήσεως στις 3 Σεπτεμβρίου 1827 (Τσουκαλάς, 2004: 39).

Εκείνου όμως, που το έργο ξεχωρίζει είναι αυτό του Ι. Κοκκώνη, ο οποίος μετέφρασε, ανέπτυξε και τελειοποίησε τον Οδηγό το 1830, κατά το εγχειρίδιο του Γάλλου Sarazin. Σύμφωνα με την Κουσκούρη, ο οδηγός του Κοκκώνη τελειοποίησε τη Μέθοδο, την οποία απάλλαξε από κύρια ελαττώματα όπως το ότι πρόκειται για μηχανική διαδικασία, η οποία δεν αναπτύσσει τη σκέψη. Η Πολυτίμη εξυμνεί το έργο του Κοκκώνη για τις εμβριθείς παρατηρήσεις του (Κουσκούρη, 1854: 5, 14, 16 Κουσκούρη, 1853: 495, Λέφας, 1942: 128). (<http://coconis.org/index.html>)

"Η παιδεία μόνη φωτίζει τον νουν. Η σοφία διδάσκει τον άνθρωπον τα καθήκοντα και τα δικαιώματα τα ίδια και τα του πλησίον, και τον καταστήνει άξιον να ζήσει εν ειρήνη μετά των ομοίων του δια της δικαιοσύνης και της αιδούς".

Ιωάννου Κοκκώνη, Περί Πολιτειών, Α' σ.323

Ο Οδηγός⁵³ της Αλληλοδιδασκτικής του Κοκκώνη εισάγεται στα σχολεία με το διάταγμα του 1830, το οποίο ορίζει ότι ο νέος «Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής

⁵³ Το Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου «εκδοθείς κατά τον υπ' αριθ. 2,000 (24 Ιουλίου 1841) Βασιλικόν διάταγμα προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων της Ελλάδος, υπό τον Ι. Κοκκώνη» είναι ένα βιβλίο 288 σελίδων με εμβριθείς πληροφορίες για τα σχολικά κτήρια, τις αίθουσες διδασκαλίας και την αρχιτεκτονική τους (διαστάσεις διδακτηρίου), τα μέσα, τα όργανα διδασκαλίας. Επίσης, αναφέρονται πληροφορίες σχετικά με τη σωστή λειτουργία του σχολείου, τους κανόνες συμπεριφοράς, την πειθαρχία (ποινές-αμοιβές), τα διδακτικά αντικείμενα και εγχειρίδια, την αξιολόγηση και τον προβιβασμό των μαθητών/τριών. Αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι δίνονται σαφείς οδηγίες για το πώς θα διδαχτεί κάθε μάθημα, βήμα-βήμα, πώς θα ξεκινήσει το μάθημα, τι θα γράψουν και τι θα διαβάσουν οι μαθητές/τριες, πόσες φορές θα το πράξουν, σε ποια θέση πρέπει να κάθονται σε κάθε διαδικασία, τι οφείλει να κάνει ο Πρωτόσχολος και τι ο δάσκαλος. Στον Οδηγό παρουσιάζεται η διδασκαλία σαν μία αυτοματοποιημένη διαδικασία από την οποία κανείς δεν μπορεί να παρεκλείνει. Εκτός από τα βασικά διδακτικά αντικείμενα αναφέρονται επίσης «τρόποι

Μεθόδου» εφαρμόζεται υποχρεωτικά σε όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της επικράτειας και προβλέπει την παύση όσων δασκάλων θα κρίνονταν ανίκανοι να εφαρμόσουν τη νέα μέθοδο «δι’ αμάθειαν ή δι’ εθελοκακίαν» (Κουσκούρη, 1854: 15, Παπαδάκη, 1992: 106).

Τέσσερα χρόνια μετά, επί βασιλείας Όθωνα, θα ψηφιστεί ο νόμος του 1834, που είναι ο πρώτος στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης που θα εγκαθιδρύσει ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας του πρωτοβάθμιου σχολείου, το οποίο, με ελάχιστες τροποποιήσεις, θα ισχύσει μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Παπαδάκη, 1992: 117). Συγκεκριμένα το άρθρο πζ’ (κεφάλαιο Ι) ορίζει: *«Συστηματικώς να οεργανισθή η εκπαιδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ’όλην την Επικράτειαν η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος από τη Διοίκησιν»*. Με τον οργανικό Νόμο περί Δημ. Σχολείων οργάνωνεται Διδασκαλείο και δημιουργείται σχολείο κορασιών στο Ναύπλιο. Κυρίως, ο νόμος ρυθμίζει τα εξής: ομοιόμορφη διδασκαλία σε όλα τα Προκαταρκτικά σχολεία, σύσταση αλληλοδιδασκτικών και Διδασκαλείου Αθηνών, ίδρυση Διδασκαλείου από τη Φ.Ε., σύνταξη κατάλληλων βιβλίων και ακριβής εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου (Κουσκούρη, 1854: 16, Παπαδάκη, 1992: 76).

2.2.2.5.1.1 Προσφορά Μεθόδου (τα πλεονεκτήματα)

Η αλληλοδιδασκτική Μέθοδος θεωρείται από την Κουσκούρη, το καλύτερο μέσο για να διαδοθεί η χρηστοθήθεια και η χρηστομάθεια στους μαθητές σε όλες τις τάξεις. Είναι εύκολη μέθοδος και έχει μεγάλα και ωφέλιμα αποτελέσματα. Είναι γνωστή για την αποτελεσματικότητά της και εφαρμόζεται σε όλα τα μέρη του κόσμου.

Η Μέθοδος κάνει τους μαθητές φιλότιμους, φιλομαθείς και επιμελείς, τους εμπνέει ευγενή άμιλλα και τους ωθεί να πράττουν το καλό. Διδάσκει τα αναγκαία, τις αρχικές γνώσεις με τη μεγαλύτερη οικονομία χρόνου και χρήματος *«καθότι δι αυτών μόνο πολλοί παίδες υπό την επιτήρησιν ενός διδασκάλου διδάσκουσιν αλληλους όσα ο εις μανθάνει κάλλιον του ετέρου, και τούτο μετά της ενδεχόμενης οικονομίας του*

κατ’ οίκον μαθήματος», πώς διδάσκονται η Γυμναστική, η Γεωργική-καλλιέργεια της γης και διάφορα άλλα μαθήματα. Όσον αφορά στο διδακτικό προσωπικό δίνονται σαφείς οδηγίες για τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες διδασκάλων και πρωτόσχολων. Από τον οδηγό δε λείπουν και οι αναφορές σε διοικητικά θέματα: εγγραφές μαθητών, μητρώα, θέματα οικονομικής φύσεως, καταστάσεις με τους τιμωρημένους ή βραβευμένους μαθητές, πίνακες κατατάξεων καθώς και κανόνες διαγωγής των διδασκομένων. Τέλος ο οδηγός καλύπτει ακόμα και θέματα σχολικών εορτών και διακοπών, αλλά δεν κάνει ξεχωριστή αναφορά για την εκπαίδευση των θηλέων (Κοκκίνης, 1850).

καιρού και των χρημάτων». Αναπτύσσει στους μαθητές ολόκληρο το ψυχοσωματικό δυναμικό τους, ώστε οι μαθητές να έρχονται σε άμεση επαφή με τις ηθικές αρετές, διδασκόμενοι συγχρόνως της ευταξία, την ευσέβεια, την υπακοή, το άρχειν και το άρχεσθαι. Τέλος, ο μαθητής λαμβάνει γνώσεις σημαντικές για το υπόλοιπο του βίου του (Κουσκούρη, 1854: 14).

Με τη Μέθοδο της Αλληλοδιδασκτικής μπορούν να διευκολυνθούν⁵⁴ οι μαθητές/τριες και να διδαχθούν τόσο τα θεωρητικά και πρακτικά μαθήματα όσο και τα βασικά μαθήματα ακόμα και τα επιστημονικά αντικείμενα, τα οποία θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια της εργασίας.

Επιπλέον, μέσα από αυτή τη διδακτική μεθοδολογία τα κορίτσια μπορούν να υποβοηθηθούν στο κέντημα, στο ράψιμο και στο πλέξιμο.

2.2.2.5.1.2 Διδακτικές Αρχές

Κάθε διδακτικό αντικείμενο αναλύεται στα στοιχεία του με ακρίβεια και αυστηρότητα, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να διαφύγει της προσοχής των παιδιών. Αυτή η διδακτική αρχή βοηθά τους μαθητές να μεταβούν στην επόμενη γνώση, γνωρίζοντας πολύ καλά τα προηγούμενα, πάνω στα οποία πατούν για να συνεχίσουν.

Ο προβιβασμός εξαρτάται κυρίως από την πρόοδο και τις γνώσεις του μαθητή. Στην αλληλοδιδασκτική τα μαθήματα διαιρούνται σε κλάσεις, έτσι ώστε δεν παρεμποδίζεται η πρόοδος ούτε των δυνατών ούτε και των αδύναμων μαθητών. Επίσης, υπάρχουν οκτώ τάξεις, τις οποίες διευθύνουν οι δυνατότεροι μαθητές που ονομάζονται Πρωτόσχολοι. Κάθε κλάδος επιτηρείται από τον Γενικό πρωτόσχολο, ο οποίος λειτουργεί κάτω από την οδηγία του Διδασκάλου. Ο γενικός Πρωτόσχολος λέγεται και αλλιώς Επιθεωρητής και τα καθήκοντά τους είναι τα εξής: εκτελεί τις διαταγές του Διδασκάλου, διορθώνει, επιθεωρεί και είναι υπεύθυνος για την τάξη του.

Η ιεραρχία αυτή θεμελιώνει την ευταξία, αναπαριστώντας την εικόνα μιας καλής και οργανωμένης κοινωνίας. Μέσα σ’ αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα το άτομο επηρεάζεται στο επίπεδο της ζωής, της εργασίας, των σχέσεων και των οικιακών καθηκόντων (Κουσκούρη, 1854: 12). Μέσα σε τρία χρόνια ο μαθητής μαθαίνει

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Τσουκαλά (2004: 38) η αλληλοδιδασκτική βοηθούσε σημαντικά τους μαθητές που αναγκάζονταν μαζί με τις οικογένειες τους να μετακινούνται εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων να συνεχίσουν τις σπουδές τους, αφού επιστρέψουν πίσω στην περιοχή τους, εάν, στο μεταξύ είχε απελευθερωθεί ή να συνεχίσουν τα μαθήματά τους, στο νέο τόπο διαμονής τους, από το σημείο που είχαν σταματήσει.

ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, τα καθήκοντα του Χριστιανού και του καλού πολίτη (Κουσκούρη, 1854: 14).

Κατά τη διάρκεια των μαθημάτων, ακολουθείται μία βασική διδακτική μέθοδος: οι μαθητές μένουν για λίγο διάστημα στα θρανία, στη συνέχεια στον πίνακα και στα βιβλία του διδακτηρίου και τέλος επανέρχονται στα θρανία. Αυτό γίνεται διότι τα παιδιά σ’ αυτή την τρυφερή ηλικία έχουν ανάγκη την κίνηση, επίσης το μυαλό και το σώμα χρειάζονται ψυχαγωγία και διασκέδαση (Κουσκούρη, 1854: 19). Στην ίδια βάση κινούνται και άλλες αρχές της αλληλοδιδασκτικής, οι οποίες αρμόζουν στην ηλικία των μαθητών και καλύπτουν τις ανάγκες τόσο σε νοητικό επίπεδο όσο και σε λεπτοκινητικό-σωματικό. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος αναγνωρίζει ότι οι μαθητές πρέπει να αναπτύξουν σωστά τα όργανα του σώματος τους και γι’ αυτό σε καμία περίπτωση δε θέλει να θέσει τα παιδιά σε ακινησία στο θρανίο ούτε να δεσμεύσει την προσοχή αυτών σε μονότονες θεωρίες (Κουσκούρη, 1854: 19).

Σημαντική διδακτική αρχή της Μεθόδου αποτελεί η ποικιλία των εργασιών. Η κάθε εργασία χρησιμοποιεί κάθε φορά διαφορετικές νοητικές δυνάμεις, γεγονός που προκαλεί την ζωντάνια των μαθητών, σε αντίθεση με άλλες διδακτικές μεθόδους που προκαλούν οκνηρία και ραθυμία. Ακόμα, στους μαθητές επιτρέπεται η κίνηση και η ανάπαυση (Κουσκούρη, 1854: 19).

2.2.2.5.1.3 Μαθήματα

Το αλληλοδιδασκτικό εκπαιδευτικό σύστημα περιλαμβάνει: Το αλληλοδιδασκτικό τμήμα και το Συνδιδασκτικό τμήμα. Τα μαθήματα που διδάσκονται στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο είναι τα εξής: Γραφή⁵⁵, Ανάγνωση⁵⁶, Αριθμητική⁵⁷, Χριστιανική⁵⁸ διδασκαλία, Γραμμική Ιχνογραφία⁵⁹ και Γραμματική⁶⁰. Αφού οι μαθητές πάρουν πρώτα στοιχειώδη μόρφωση, μάθουν δηλαδή να διαβάζουν, να

⁵⁵ Το μάθημα της γραφής χωρίζεται σε τρία μέρη: στην Καλλιγραφία, στην Αντιγραφή και την κυρίως Γραφή (γραπτή έκθεση ιδεών) (Κουσκούρη, 1854: 21).

⁵⁶ Η διδασκαλία της ανάγνωσης ξεκινά απ’ το γράμμα, έπειτα στη συλλαβή, αργότερα στη λέξη και τη σημασία (αναλυτικοσυνθετική μέθοδος) (Κουσκούρη, 1854: 22).

⁵⁷ Η Αριθμητική συνίσταται για την εκτέλεση πράξεων τόσο γραπτών όσο και με το μυαλό (Κουσκούρη, 1854: 23).

⁵⁸ Η Χριστιανική Διδασκαλία διαιρείται σε δύο μέρη: οι μικρές τάξεις μαθαίνουν Προσευχές ενώ οι μεγάλες Ιερά Ιστορία κατά το κείμενο του Γεννάδιου και Κατήχηση κατά το κείμενο του Δαρβάρεως στο Συνδιδασκτικό τμήμα (Κουσκούρη, 1854: 23).

⁵⁹ Σ’ αυτό το μάθημα διδάσκονται μαθητές/τριες των τεσσάρων ανώτερων κλάσεων. Ξεκινούν με τις γραμμές και τα σχήματα και φτάνουν να ιχνογραφούν αγγεία, σχέδια, να φτιάχνουν μέχρι σχέδια κτηρίων (Κουσκούρη, 1854: 24).

⁶⁰ Τα μέρη του λόγου και η διαίρεση των γραμμάτων διδάσκονται αρχικά στη Γραμματική. Έπειτα οι μαθητές/τριες διδάσκονται τις γενικές αρχές παραγωγής, σύνθεσης και σύνταξης (Κουσκούρη, 1854: 25).

γράφουν και να μετρούν, μεταβαίνουν στα επόμενα μαθήματα. Έπειτα και όταν πια οι μαθητές/τριες καταφέρουν να διαβάζουν άπταιστα, να γράφουν σωστά, να εκτελούν αριθμητικές πράξεις και να έχουν ασκηθεί στην αποστήθιση, περνούν στο Συνδιδασκτικό τμήμα, στο οποίο διδάσκονται Κατήχηση, Ελληνική και Φυσική Ιστορία⁶¹, Ιστορία⁶², Γεωγραφία⁶³, Φυσική⁶⁴, Ιχνογραφία, Μουσική⁶⁵, Τεχνολογία, Γραπτή Έκθεση Ιδεών και Ορισμούς Αριθμητικής και Γραμμικής Ιχνογραφίας, αλλά και αυτά πάλι όχι όλα μαζί, αλλά εναλλάξ και σε προσδιορισμένες περιόδους (Κουσκούρη, 1854: 20-21).

2.2.2.5.1.4 Σχολεία Θηλέων

Στα Σχολεία Θηλέων ακολουθείται το ίδιο πρόγραμμα σπουδών με τα σχολεία αρρένων, μονάχα που προστίθενται τα Αρχαία Ελληνικά, τα Γαλλικά⁶⁶ και η διδασκαλία Χειροτεχνημάτων. Η αρχαία ελληνική γλώσσα χαρακτηρίζεται σοφή από τη συγγραφέα. Μέσω αυτής οι μαθήτριες μπορούν να κατανοήσουν τα εκκλησιαστικά βιβλία και τα συγγράμματα των προγόνων τους. Η ανάγνωση και η κατανόηση των αρχαίων συγγραμμάτων βοηθούν τις νεανίδες να αποκτήσουν κρίση, να αναπτύξουν την αίσθηση του καλού, να ρυθμίσουν την καρδιά και το μυαλό τους, ώστε να αποκτήσουν αρετή και αγάπη (Κουσκούρη, 1854: 28).

Με τη σειρά της η γαλλική θεωρείται η κοινή γλώσσα των εθνών, η γλώσσα της ευγένειας και της καλής συμπεριφοράς, γι’ αυτό το λόγο κρίνεται αναγκαία, παρόλο που έπεται των κύριων μαθημάτων (Κουσκούρη, 1854: 28-29).

---

⁶¹ Η Φυσική Ιστορία πραγματεύεται θέματα όπως τα ζώα, τα φυτά, τα ορυκτά, τις τέχνες και το εμπόριο (Κουσκούρη, 1854: 27).

⁶² Στο μάθημα αυτό οι μαθητές/τριες διδάσκονται Ελληνική και Γενική ιστορία, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία καθώς και νεώτερη (Κουσκούρη, 1854: 26).

⁶³ Η Γεωγραφία θεωρείται αναγκαίο και πολύτιμο μάθημα, κατά τη διάρκεια του οποίου οι μαθητευόμενοι διδάσκονται ό,τι σχετίζεται με τη γη (σχήμα, μέγεθος, κίνηση, σχέσεις με τα υπόλοιπα ουράνια σώματα και σχηματισμός). Επίσης, γίνεται λόγος για τη στεριά, τη θάλασσα, την ατμόσφαιρα, τις εκλείψεις της Σελήνης και του ήλιου και όλα τα φυσικά φαινόμενα. Στη ύλη περιλαμβάνονται ακόμα η διαίρεση των χωρών, η θέση και τα κύρια χαρακτηριστικά των πόλεων (πληθυσμός, γλώσσα, θρησκεία, πολιτεύματα, ήθη, έθιμα, βιομηχανία, εμπόριο κλπ) (Κουσκούρη, 1854: 26).

⁶⁴ Με αυτό το μάθημα γίνεται προσπάθεια οι μαθητές/τριες να έρθουν σε επαφή με τα αίτια και τα αποτελέσματα των φυσικών φαινομένων, ώστε να μη ζουν στην προκατάληψη και στη δεισιδαιμονία (Κουσκούρη, 1854: 27).

⁶⁵ Η Μουσική είναι το μάθημα που κατευνάζει τα ψυχικά πάθη και εξευγενίζει την ψυχή. Σ’ αυτό διδάσκονται οι νότες, τα ημίτονα, οι διέσεις κλπ (Κουσκούρη, 1854: 28).

⁶⁶ «Και αρχαί της Γαλλικής παραδίδονται εις τα των κορασίων εκπαιδευτήρια, αλλά το μάθημα τούτο έπεται όλων των κύριων μαθημάτων. Η δε διδασκαλία αυτού εισήχθη, διότι η γνώρισις της γλώσσης ταύτης θεωρείται αναγκαιοτάτη και περισπούδαστος εις τον αιώνα μας, και είναι απαραίτητος εις την συμπεριφορά μας, επειδή αυτή κατέστη ήδη των ευγενών συναναστροφών το ωραϊσµα, και είναι η πλουσιωτέρα αποθήκη των φώτων και η κοινωτέρα γλώσσα των εθνών (Κουσκούρη, 1854: 496).

3^ο Κεφάλαιο

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φαίνεται μέσα από τη μελέτη του ιστορικού και κοινωνικο-φιλοσοφικού πλαισίου της εποχής που ζει η παιδαγωγός Πολυτίμη Κουσκούρη, η εκπαίδευση αλλά και η κοινωνία γενικότερα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος διέρχεται από μία περίοδο έντονων διαρθρωτικών αλλαγών. Η περίοδος που διερευνήθηκε μεταξύ 1820 και 1855, εκπαιδευτικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος πολλών μεταρρυθμίσεων με πιο σημαντική εκείνη της θεσμοθέτησης της γυναικείας εκπαίδευσης το 1834. Το τοπίο της εποχής χρωματίστηκε τόσο από το αίτημα για δωρεάν εκπαίδευση και των δύο φύλων με κοινούς και αδιαφοροποίητους στόχους από τη Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας όσο και από τις προσπάθειες της Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας να ιδρύσουν Σχολεία και Παρθεναγωγεία, όπου το κράτος αδυνατούσε να φτάσει. Το κλίμα όμως, για ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης εκφράστηκε σε μέγιστο βαθμό από την εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια, η οποία προώθησε την εξάπλωση της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα για την κάλυψη πάγιων αναγκών του κράτους, επέτρεψε τη μεικτή εκπαίδευση και καθιέρωσε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Οι προσπάθειες του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας για την εκπαίδευση ολόκληρου του λαού, μπορεί να ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την επιβίωση του Έθνους, αλλά δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι ιδέες ήταν κατά τον Κοραή μεταλαμπαδευόμενες από τη φωτισμένη Δύση και η εκπαίδευση ολόκληρου του λαού σαφώς επηρεασμένη από το έργο του παιδαγωγού Pestalozzi. Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και τον ερχομό του Όθωνα, η πρώτη κρατική εκπαιδευτική νομοθεσία μεταφύτεψε πιστά το βαυαρικό εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα, επιτρέποντας να εδραιωθεί ένα ξενόφερτο εκπαιδευτικό ιδεώδες, που κολάκευε όμως την εθνική φιλοτιμία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η εισαγωγή του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών και η εκτίμηση όλων όσων μπορούσαν να στηρίξουν την οικοδόμηση ενός εθνικού παρόντος. Σ’ αυτή τη βάση πιθανόν κινείται και η παιδαγωγός, η οποία το 1853 εκδίδει στα περιοδικά της εποχής, άρθρα με τίτλο *Αθήναι* και *Περί της των αρχαίων Φιλοσοφίας και των διαφόρων αιρέσεων αυτής*.

Ας τα πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Μέχρι το 1836 που η Πολυτίμη Κουσκούρη είναι μαθήτρια, γαλουχείται μέσα σε επαναστατικό κλίμα, λόγω του οικογενειακού της περιβάλλοντος. Σε ηλικία 17 ετών διορίζεται δασκάλα στο Παρθεναγωγείου Ναυπλίου, το οποίο και διεύθυνε, κάνοντας έτσι τη μοναδική

δουλειά που μπορούσε να κάνει γυναίκα στην εποχή της. Αυτό και μόνο το γεγονός αποδεικνύει ότι η Πολυτίμη μπόρεσε και ξεπέρασε τη στερεοτυπική στάση της μάζας των γυναικών, χωρίς όμως να υπερβαίνει τα ηθικά πρότυπα της εποχής.

Διαβάζοντας τη βιογραφία της Φλωρεντία Φουντουκλή για την Κουσκούρη και το συγγραφικό έργο της δεύτερης, διαπίστωσα ότι συμφύονται διαφορετικοί λόγοι στο παιδαγωγικό της γίνεσθαι που άλλοτε προέρχονται από το διαφωτιστικό ιδεώδες και άλλοτε από την επίδραση του έργου του Pestalozzi. Η πάλη των δύο ρευμάτων έχει να κάνει με δύο διαφορετικά σημεία αναφοράς. Το διαφωτιστικό παιδαγωγικό ιδεώδες σχετίζεται με αναφορές που κάνει η παιδαγωγός για τη φύση, τη θέση, την παιδεία και τις ασχολίες των γυναικών, ενώ η επιρροή του πεσταλότσιου έργου γίνεται περισσότερη εμφανής στις παιδαγωγικές και διδακτικές αρχές που ενστερνίζεται. Πιο συγκεκριμένα οι απόψεις της Κουσκούρη που θέλουν τη γυναίκα καλή σύζυγό-μητέρα και συνολικά οι αναφορές για την κοινωνική αποστολή της γυναίκας, εμπίπτουν στις θέσεις που εκφράζονται κυρίαρχα από το διαφωτισμό και τον μεγάλο εκφραστή του, Rousseau. Έντονες λοιπόν, είναι στο έργο της Κουσκούρη, οι αποχρώσεις του ευρωπαϊκού προτύπου για τη φύση της γυναίκας, σε ό,τι αφορά θέματα αρμοδιοτήτων των γυναικών. Οι γυναίκες περιορίζονται «στα του οίκου» και ως κύριες ασχολίες πρέπει να έχουν την τακτοποίηση του σπιτιού και την φροντίδα του άνδρα και των παιδιών, με στόχο την οικογενειακή ευδαιμονία. Αυτό προωθείται μέσα από ένα πρόγραμμα σπουδών που περιλαμβάνει μαθήματα (κέντημα, ράψιμο, πλέξιμο), τα οποία συμβάλλουν στην απόκτηση ικανοτήτων και εμπειριών για την διαχείριση των οικογενειακών υποθέσεων. Συνεπώς, η οικιακή μέριμνα, το οικιακό ιδεώδες και η μητρική αποστολή που έπεται συνθέτουν το τρίπτυχο της εικόνας της γυναίκας που υπερασπίζεται η παιδαγωγός (Κουσκούρη, 1853: 199).

Όσον αφορά την αποστολή της γυναίκας, ως μητέρα, η Κουσκούρη πίστευε ότι μόνο οι μορφωμένες γυναίκες είναι ικανές να μεγαλώσουν σωστά τα παιδιά τους και ακόμη ότι η ανατροφή μέσα στην οικογένεια δύναται να ωφελήσει παράλληλα την κοινωνία. Γι’ αυτό το λόγο άσκησε κριτική για την αμέλεια της γυναικείας εκπαίδευσης, στο άρθρο της *Περί της των κορασίων ανατροφής* στο περιοδικό Νέα Πανδώρα και σε όσους υποστήριζαν ότι η μάθηση των κορασίων «*διεγείρει εις την ψυχή αυτών την κενοδοξίαν...κατέστησε αυτές γελοίας και παράδοξους και νομίζουνσι δίκαιον ν’ αφήνωσι τυφλώς τα κοράσια να οδηγώνται υπό μητέρων αμαθών και ασυνέτων*». Η στοιχειώδης αγωγή, χωρίς αμφιβολία, μπορεί να παρασχεθεί κατά

τρόπο φυσικό και ουσιαστικό με κύριο πρωταγωνιστή και οδηγό τη μητέρα, η οποία θα βοηθήσει το παιδί να γίνει ευγενικός και ηθικός χαρακτήρας με υψηλά ιδεώδη. Η εμπιστοσύνη που δηλώνει η Κουσκούρη στο πρόσωπο της μητέρας και η ανύψωση του ρόλου της, αντικατοπτρίζει ξεκάθαρα τις θέσεις του Pestalozzi για τη σπουδαιότητα της μητρικής παρουσίας (Μαντζάνας, 1993: 93).

Η Πολυτίμη Κουσκούρη παρόλο που δεν υπερβαίνει τις στερεοτυπικές αντιλήψεις της εποχής για τη φύση της γυναίκας και την αποστολή της, απ’ την άλλη όπως φαίνεται από την ανάλυση των δεδομένων, φέρνει νεωτερικά στοιχεία και προωθεί καινοτόμες ιδέες στο πρόγραμμα σπουδών του σχολείου. Φωτεινό παράδειγμα αποτελεί η πρόωρη εισαγωγή των μαθημάτων της γυμναστικής και του χορού.

Στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κουσκούρη λαμβάνεται υπόψη το παιδί και οι ανάγκες του, γι’ αυτό το σκοπό βασική προτεραιότητα είναι η κάλυψη των αναγκών των μαθητών/τριών στη βάση μιας παιδοκεντρικής διδακτικής διαδικασίας. Για να είναι το σχολείο αποτελεσματικό ως προς αυτή την κατεύθυνση, να αφουγκράζεται δηλαδή το παιδί, βασική διδακτική αρχή είναι η έμφαση στη ζωντάνια. Επιπρόσθετα, η Πολυτίμη τίθεται υπέρ της κινητικότητας των μαθητών στην αίθουσα διδασκαλίας, κατά τη διάρκεια των εργασιών, έτσι ώστε τα παιδιά να μην είναι καθηλωμένα στο καρεκλάκι, κάτι που έτσι κι αλλιώς δεν είναι στη φύση τους. Επιπλέον, προτρέπει τους/τις συναδέλφους της να δίνουν εργασίες με ποικίλο περιεχόμενο, ώστε να αποφεύγεται η μονοτονία που δημιουργεί συχνά το αίσθημα της πλήξης στα παιδιά.

Συνεχίζοντας, τη μελέτη του υλικού παρατηρήθηκε, ότι η ερευνώμενη παιδαγωγός θεωρεί ότι η διδασκαλία θεωρητικών και πρακτικών μαθημάτων είναι εξίσου σημαντική και ωφέλιμη για το/τη μαθητή/τρια και πως μέσα από την αλληλοδιδασκτική μέθοδο αυτό είναι εύκολα πραγματοποιήσιμο. Ειδικότερα, για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο η Κουσκούρη τεκμηριώνει σε όλο της το έργο την αναγκαιότητα της για τη μόρφωση του έθνους και την αναπτύσσει διεξοδικά. Στο έργο της αποδίδει σπουδαιότητα σε αντικείμενα με πραγματολογικό περιεχόμενο με έμφαση στην γεωγραφία ως πατριδογνωσία, γι’ αυτό το σκοπό εκδίδει και το ομώνυμο βιβλίο το 1854.

Ολοκληρώνοντας τις αρχές της παιδαγωγού είναι ανάγκη ακόμα να αναφέρουμε ότι για την ομαλή πρόοδο των παιδιών, η Πολυτίμη έκανε λόγο για τη

σημασία της προϋπάρχουσας γνώσης και τόνισε την ανάγκη για διαβαθμισμένη δυσκολία στο περιεχόμενο των διδακτικών αντικειμένων.

Μέσα στο έργο της παιδαγωγού είναι ευδιάκριτες βασικές παιδαγωγικές αρχές, κάποιες από τις οποίες δημιουργούν την προσωπικότητα του παιδιού κατά τις υποδείξεις του διαφωτισμού. Στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κουσκούρη προωθούνται, η χρηστοθήθεια, η πίστη, η ηθική, η σωφροσύνη και η ευσέβεια, αρχές που θα οδηγήσουν το άτομο μέσω της σωστής οδού στην αρετή.

Από το έργο δε λείπουν και αρχές του Νεοανθρωπισμού, κατά τις οποίες η διδασκαλία πρέπει να λαμβάνει υπόψη την αυτενέργεια του παιδιού, την ανάπτυξη της κριτική σκέψης και της ατομικότητας του παιδιού. Θέλει πρώτα οι άνθρωποι να διαμορφώσουν μια ηθική ατομική φυσιογνωμία και έπειτα να πάρουν γνώσεις και να μορφωθούν, ώστε να αποκτήσουν μια αρμονική σχέση με την κοινωνία (κοινωνική ωφέλεια) και να γίνουν φιλόπατρις. Πρότυπο στη διαδικασία της μάθησης αποτελεί η ελληνική αρχαιότητα.

Κλείνοντας τη μελέτη γύρω από τις παιδαγωγικές αρχές στο έργο της Κουσκούρη, προκύπτει ότι η βάση της όποιας εκπαιδευτικής διαδικασίας πρέπει να είναι η αγάπη και η ευτυχία του ανθρώπου. Προς επίτευξη αυτού του σκοπού, η Κουσκούρη συντάσσεται με την καθολική γνήσια αγωγή του ανθρώπου, σαν άλλος Pestalozzi, θεωρώντας τη καθήκον του συνόλου.

Όσον αφορά την κοινωνική δράση της Πολυτίμης Κουσκούρη, πληροφορούμαστε ότι ίδια ήταν φιλόανθρωπος, βοηθούσε άπορα κορίτσια είτε παραδίδοντας κατ’ οίκον μαθήματα είτε φιλοξενώντας τα στην οικία της.

Ως γυναίκα όμως δεν ξεφεύγει από τα κανονιστικά πρότυπα της εποχής. Πρώτον, ενώ λοιπόν, γράφει την Αλληλοδιδασκτική Μέθοδο, αναφέρει ρητά στον πρόλογο του έργου, σχεδόν σε απολογητικό ύφος, ότι τη γράφει για δική της ωφέλεια. Επιπλέον, αν και το δικό της εγχειρίδιο αλληλοδιδασκτικής διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενο της αλληλοδιδασκτικής του Κοκκώνη (όπως αυτά αναλύθηκαν στην εργασία), αφιερώνει μέρος του έργου για να κάνει θετικά σχόλια για τον επίσημο επικυρωμένο Οδηγό. Πιθανότατα, πρόκειται για μία προσπάθεια νομιμοποίησης της. Δεύτερον, η ίδια δεν παντρεύεται, ακολουθώντας πιστά τα πρότυπα της εποχής, κατά τα οποία οι δασκάλες έπρεπε να μένουν ανύπαντρες.

Τρίτον, διαφοροποιεί ως ένα βαθμό την εκπαίδευση των δύο φύλων μέσω του προγράμματος σπουδών.

Η Πολυτίμη Κουσκούρη, ως παιδαγωγός και συγγραφέας ήταν γνωστή στους κύκλους των διανοουμένων της εποχής. Αυτό αποδεικνύεται αρχικά από τον μεγάλο αριθμό των αναγραφόμενων συνδρομητών στον κατάλογο του έργου της *‘Γεωγραφία της Ελλάδος’*. Πολλοί την γνώριζαν και ως αρθρογράφο γνωστών φιλολογικών περιοδικών. Άλλοι την εκτιμούσαν ως δασκάλα και ως άνθρωπο, στοιχείο που διαφαίνεται από τον επικήδειο λόγο που εκφωνήθηκε στο θάνατό της και έπειτα δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα των Μαθητών. Την Πολυτίμη Κουσκούρη γνώριζε και θαύμαζε ακόμα η βασίλισσα Αμαλία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ιστορική έρευνα για την παιδαγωγό Πολυτίμη Κουσκούρη κάπου εδώ ολοκληρώνεται. Αυτό που μου δίδαξε το ταξίδι αυτό είναι ότι οι άνθρωποι που προσφέρουν κοινωνικό έργο κάποτε μέσα στο χρόνο δικαιώνονται και ξαναγεννιόνται όταν βρίσκεται η ευκαιρία! Αυτό ακριβώς προσπάθησα λοιπόν, να κάνω εδώ, ερευνώντας τη συγκεκριμένη προσωπικότητα σήμερα, 160 περίπου χρόνια μετά από τα θάνατό της, να την βγάλω από τη λήθη του παρελθόντος, και να διατηρήσω την εικόνα της ζωντανή για τα επόμενα...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς Πηγές

Κούσκουρη, Π., (1854). *Περί της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*, τα μεν συλλεγέντα, τα δε συναχθέντα, Εν Αθήναις: εκ του Τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου.

Κούσκουρη, Π., (1854). *Γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος, μετά σημειώσεων και παραπομπών προς αρχαίας και νεωτέρας πηγάς*, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου.

Κούσκουρη, Π., (1853). *Περί της των κορασίων ανατροφής, Νέα Πανδώρα*, τ. 4 αρ. 80, σσ. 198-200.

Κούσκουρη, Π., (1853). *Περί της των κορασίων ανατροφής, Νέα Πανδώρα*, τ. 4 αρ. 83 σσ. 277-279.

Κούσκουρη, Π., (1853). *Διάφορα: Αναγγελία Εξετάσεων, Εφημερίς των Μαθητών*, ετ. Α΄, αρ. 46, 10 Σεπτεμβρίου, Αθήνα, σ. 184.

Κούσκουρη, Π., (1853). *Αγγελία. Εφημερίς των Μαθητών*, ετ. Α΄, αρ. 48, 22 Σεπτεμβρίου, Αθήνα, σ. 192.

Κούσκουρη, Π., (1854). *Περί της των Αρχαίων Φιλοσοφίας και των διαφόρων αιρέσεων αυτής, Νέα Πανδώρα* τ. 5 αρ. 106, σσ. 238-239.

Κούσκουρη, Π., (1853). *Περί της εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου, Νέα Πανδώρα*, τ. 3 αρ. 70, σσ. 520-521.

Κούσκουρη, Π., (1854). *Περί της των Αρχαίων Φιλοσοφίας και των Διαφόρων αιρέσεων αυτής*, τ. 5, αρ. 106, Αθήνα.

Κούσκουρη, Π., (1854). *Περί προκαταρκτικής παιδείας, Ευτέρπη*, τ. 7 αρ. 45, Αθήνα, σσ. 494-497.

Κούσκουρη, Π., (1854). *Αθήναι, Ευτέρπη*, τ. 8, αρ. 52, σσ. 94-96, Αθήνα.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αγγέλου, Αλ., (1999). *Των Φώτων Β΄: Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Αθουσάκης, Γ. Αδ., (1998). *Η εκπαίδευση στην Αργολίδα και Μεγαρίδα κατά την Καποδιστριακή περίοδο*, Διδακτορική Διατριβή, Πάτρα.

Αθουσάκης, Γ.Αδ., (1997). *Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αργολίδα. Συμβολή στη μελέτη της εκπαιδύσεως της Καποδιστριακής περιόδου*. Στο: *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς*

Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, Ναύπλιο τ. Γ', σσ. 140-183.

Αθουσάκης, Γ. Αδ., (1999). Το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο Κορίνθου 1829-1830. Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή περίοδο. Στο: *Πρακτικά Γ' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών*, Αθήνα: Ανάτυπον.

Αντωνίου, Δ., (1987). *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, Τόμος Α', Αθήνα, Ι. Α. Ε. Ν. – 17.

Αριές, Φ., (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αθήνα: Γλάρος.

Ασημάκη, Α., (2007). Ελένη Πιτταδάκη - Πολυτίμη Κουσκούρη: η διαδρομή και η παρουσία δύο πρωτοπόρων διδασκαλισσών κατά τις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους (1834-1855), *Σύγχρονα Θέματα* 97: 51-59.

Γεωργίου, Χ., (2010). *Η Συμβολή των νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων και εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη διαμόρφωση του παιδικού βιβλίου στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Δαλακούρα, Ι. Κ., (2004). *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι. – 1922). Κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της πατριαρχίας και του εθνικισμού*. Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δαλακούρα, Ι. Κ., (2007). *Αριάδνη*. Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, τ. 13, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Δεληγιάννη, Β. και Ζιώγου, Σ., (1994). *Εκπαίδευση και Φύλο*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Δημαράς, Κ. Θ., (2002). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής.

Δραγούμης, Μ., (1992). *Πορεία προς τον φιλελευθερισμό*, Αθήνα: Ευρωεκδοτική.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., (1986). *Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, (Ι. Α. Ε. Ν.) Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., (1988). *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1994). «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα». Στο Δεληγιάννη Β. και Ζιώγου Σ. (επιμ.) *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη, Βάνιας, σσ. 71-125.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1996). *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι (Ανθολογία Κειμένων)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη α.ε.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2006) *Διερευνώντας το Φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

- Ιωαννόπουλος, Δ., (1855). Εν τω μνημονευθέντι προλαβόντως μνημοσύνα της εν μακαρία λήξει Πολυτίμης Κουσκούρης. *Εφημερίς των μαθητών*, έτ. Γ', αρ. 109, 12 Μαρτίου 1855, Αθήνα, σσ. 436-437.
- Καρδαμίτση – Αδάμη Μ., (2002). *Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράνζ*, Εφημερίδα ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (Επτά ημέρες), Ελληνικά Παρθενագωγεία, 27 Ιανουαρίου 2002.
- Κιτρομηλίδης, Μ. Π., (2000). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. 3^η έκδ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κλάδος, Π., (1860). *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά: Ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγίαи κλπ. αποβλέποντα εις την εκκλησία και την δημόσιαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι*, Αθήνησι : Εκ του Τυπογραφείου Ιωάννου Αγγελοπούλου.
- Κοκκώνης, Ι. Π. (1850). *Εχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου νέος*, Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού.
- Κούκου, Ε., (1996). *Ιωάννης Καποδίστριας Ρωξάνδρα Στούρτζα: μια ανεκπλήρωτη αγάπη, ιστορική βιογραφία*, Αθήνα: Εστία.
- Κούμας, Κ.Μ., (1820). *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, 4. Εν Βιέννη: Ι. Σνείερου.
- Κούμας, Κ., (1832). *Οι Έλληνες. Διαφωτισμός- Επανάστασις. Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, Αρχείο Ιστορικών Μελετών. τ. ΙΒ', Βιέννη: Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία.
- Κουτουξιάδου, Αικ., (2007). *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση (1830-1913)*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Λαμπράκη- Παγανού, Αλ., (1988). *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα : Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.
- Λέφας, Χρ., (1942). *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων.
- Μαντζάνας, Π.Κ., (1993). *Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης, ζωή- έργο - παιδαγωγικές ιδέες*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ματσαγγούρας, Η., (1996). *Η εξέλιξη της διδακτικής: επιστημολογική θεώρηση*, Αθήνα : Gutenberg.
- Μοισιόδαξ, Ι., (1779). *Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή παιδαγωγία*, Ενετίησι: Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων.
- Μοισιόδαξ, Ι., (1999). *Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή παιδαγωγία*. (επιμ.) Γρηγόρης Καραφύλης. Κοζάνη: Ινστιτούτο βιβλίου και Ανάγνωσης.

- Μπακαλάκη, Αλ. – Ελεγκίτου, Ελ., (1987). *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929* (Ι.Α.Ε.Ν). Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Μπουζάκης, Σ., (1986). *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 – 1985): Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μωραΐτου, Δ., (1936). *Ιστορία της Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Τύπος εκδοτική α.ε.
- Νούτσος, Π., (2005). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της Διακινδύνευσης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ντενίση, Σ. (1999). Η Ευανθία Καΐρη και το έργο της στο πλαίσιο της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας της εποχής της. Στο: *Πρακτικά «Ευανθία Καΐρη, Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999»*, Καΐριος Βιβλιοθήκη, Άνδρος, 4 Σεπτεμβρίου 1999.
- Παγούνη, Β. Α., (2004). Σχολείο Θηλέων της Σαρλότ Βολμεράνζ (Charlotte Volmerange) στο Ναύπλιο, *Ναυπλιακά Ανάλεκτα V*, Έκδοση: Δήμος Ναυπλιέων. Διαθέσιμο στην ηλεκτρον. διεύθυνση: <http://openarchives.gr/view/484852>.
- Παπαδάκη, Λ., (1992). *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Rousseau J.J., (2002). *Αιμίλιος ή Περί Αγωγής*. Βιβλία IV-V. Αθήνα: Πλέθρον.
- ΡΙζάκη, Ειρ., (2007). *Οι γράφουσες Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Κατάρτι.
- Σταματάκη, Ελ., (1988). *Πεσταλότσι και Κοραΐς: συγκριτική παιδαγωγική έρευνα*, Αθήνα: Ολύμπια.
- Τζήκας, Χρ., (1999). *Ο Κοκκώνης ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τσουκαλάς, Γ., (2004). Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος κατά την επαναστατική περίοδο, *Τα Εκπαιδευτικά* 73-74: 34-45.
- Φασουλάκης, Στ., (1999). «Ο Κοραΐς, η “μετακένωσις” και η γαλλική επανάσταση», *Ε – Ιστορικά*, τεύχ. 10, σ. 23.
- Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, (1842). *Κανονισμός του Εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας*, Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Η. Μνημοσύνη.
- Φουντουκλή, Φλ., (1849). *Φλωρεντία Φουντουκλή*. Αθήνα: Μαριάνας – Γαλανής Φουντουκλή.

Φουντουκλή, Φλ., (1890). Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη. *Εφημερίς των Κυριών 11 Μαρτίου 1890 & αρ. 156, 13 Μαρτίου 1890*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρον. διεύθυνση: www.lib.auth.gr/site/gr/esources/digitization/.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Gilead, T. (2005). Reconsidering the roots of current perceptions: Saint Piere, Helvetius and Rousseau on education and the individual. *History of Education*, 34: 4, 427-439.

Kitromilidis, P., (1983). “The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion”, *Journal of Modern Greek Studies*, v. 1, no. 1: 39-61.

Εγκυκλοπαίδειες

Βρανούσης, Λ., (1975). «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ. 443-451.

Άλλες πηγές:

Φωτογραφία: Ι. Κοκκώνη, διαθέσιμο στη ηλεκτρον. διεύθυνση: <http://coconis.org/index.html>

Φωτογραφία: διαθέσιμο στη ηλεκτρον. διεύθυνση: <http://coconis.org/philekp.htm>
(<http://archive.arsakeio.gr/allhistory.pdf>).